

9433

1596

~~1569~~

संस्कृत
204

90

185

પ્રથમં ગીર્વાણસાહિત્યસોપાનનમ્

(ટિપ્પણ સાથે)

૫૭૪
૩

રચનાર.

રામચંદ્ર બ. આઠવલે એમ. એ. : રસિકલાલ છા. પરીખ.

પ્રકાશક.

એસ. બી. શાહની કંપની.

પાનકોરનાકા, -અમદાવાદ.

પ્રકાશક.

એસ. ખી. શાહની કંપની ના માલિક.

સોમચંદ ભગવાનદાસ શાહ.

પ્રત ૧૨૦૦]

સર્વ હક્ક સ્વાધિન છે

[સને ૧૯૩૫

મુદ્રક.

ભગવાનદાસ હર્ષચંદ્ર પંડિત.

શારદા મુદ્રણાલય, જૈન સોસાયટી.

નં. ૧૫-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

—[ ] ૦ [ ]—

૧

સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ કદ પદ્ધતિએ આપવું એ વારંવાર ચર્ચાતો પ્રશ્ન છે. જૂની પદ્ધતિથી ભણનાર કે ભણાવનાર માટે આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી. પણ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે માર્ગોપદેશિકા અને મંદિરાન્તઃપ્રવેશિકા દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાને સુગમ કરવાનો સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો અને તેને આધુનિક અભ્યાસક્રમોમાં સ્થાન મળ્યું ત્યાર પછી સંસ્કૃત ભાષાને વધારે સુગમ કેમ કરવી એ પ્રશ્ન વિચારશીલ શિક્ષકો અને સંસ્કૃત ભાષાના હિમાયતીઓ વારંવાર ચર્ચાએ ભાગીએ. કેમ શિખવવી-અત્યારે ચાલતી વ્યવહારની ભાષાએ કેમ શિખવવી અને પ્રાચીન ભાષાએ કેમ શીખવવી-એ શિક્ષણનાં શાસ્ત્ર અને કળાનો મહત્વનો પ્રશ્ન છે. આવી સામાન્ય ચર્ચામાંથી પણ સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણપરતે વિચારવાનું પુષ્કળ મળે છે.

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે પ્રાચીન ભાષા એટલે મૃતભાષા. પણ આ માન્યતા અમુક અર્થમાં જ સાચી છે: વ્યવહારમાં ન વપરાય માટે મૃત. પણ મૃત શબ્દનો જો એવો અર્થ કરીએ કે પ્રજ્ઞના માનસના ઘડતરમાં અથવા પ્રજ્ઞના વિચારકોના ઘડતરમાં સ્થાન ન હોવું તો તે અર્થમાં દરેક પ્રાચીન ભાષા મૃત નહિ ગણાય. સંસ્કૃત ભાષા તો એ અર્થમાં મૃત ગણાવા જરાપણ તૈયાર નથી. હજી પણ ભારતવર્ષના માનસિક ઘડતરમાં સંસ્કૃત ભાષાનું સ્થાન અદ્વિતીય નહિ તોપણ ધણું મોટું છે. અને આ મહત્વનું સ્થાન હોવાનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે તેનું સાહિત્ય છે. સંસ્કૃત ભાષા પોતાના સાહિત્યના બળે હજી જીવતી જાગતી ભાષા છે. છતાં સાથે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે વ્યવહારની ભાષા તરીકે સંસ્કૃતનું સ્થાન નજીવું છે.

આ દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષાના શિક્ષણનો અને તે માટે યોગ્યતાં

પાઠ્યપુસ્તકોનો વિચાર થવો ઘટે છે. સંસ્કૃત ભાષા ખોલતાં લખતાં આવડે એ હવે આવશ્યક નથી. આ દષ્ટિએ હાલનાં કેટલાંક નવાં સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકો જે કેવળ અંગ્રેજી વાંચનમાલાના અનુકરણરૂપે લખાયાં છે તે અમારી દષ્ટિએ અસ્થાને છે. સંસ્કૃત ભાષાનું સર્વાંગ પ્રભુત્વ મેળવવા માટે પણ એ પદ્ધતિ નિરર્થક છે; તે માટે તો પ્રાચીન પદ્ધતિ એ એક જ પદ્ધતિ છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. અત્યારનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા આપવાનો છે. આ માટે પ્રથમથી જ બને તેટલો વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય કરાવવો જોઈએ. જે સંસ્કૃત સ્વભાષા-દ્વારા શિખવાય તો આ કામમાં ઘણી સરલતા થઈ જાય. કારણ આપણી મુખ્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓ-ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી અને બંગાળી સંસ્કૃતની પુત્રીઓ હોવાથી તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોની મદદથી અર્થ સુગમ થાય છે એટલું જ નહિ પણ કેટલુંક વ્યાકરણ પણ આપોઆપ આવડી જાય છે. પણ મુખ્ય તત્ત્વ એ છે કે સાહિત્યનો પરિચય પ્રથમ કરાવી વિદ્યાર્થીના ચિત્તમાં સંસ્કૃતનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. આવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્ન સાથે વ્યાકરણ શિખવવાનો પ્રયત્ન ચાલે તો સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ-તાથી તેમ જ રસપ્રદ રીતે આપી શકાય.

આ ગીર્વાણસાહિત્યસોપાનની રચના એ ઉદ્દેશથી છે. તે કેટલે અંશે સાર્થક થઈ છે તે તો શિક્ષકબંધુઓ તેમનો અનુભવ જણાવશે ત્યારે જણાશે.

— ૦ —

૨

આ પ્રથમ સોપાનમાં ૧૦૧ શ્લોકો તથા ૨૦ ગદ્યપાઠો આપેલા છે. ગદ્યપાઠો તે તે પાઠના અન્તે જણાવેલા ગ્રંથોમાંથી એટલે કે તામ્રકથમહાબ્રાહ્મણ, શ્રીમદ્ભાગવત, કથાસરિત્સાગર, પંચતંત્ર

અને કામદેવનૃપતિકથામાંથી લીધેલા છે. આ પાઠો રચવામાં સંસ્કૃત ભાષાથી વિદ્યાર્થી તદ્દન અપરિચિત છે એ વસ્તુ ધ્યાનપ્તાર જવા દીધી નથી; છતાં ઘણા પાઠોમાં મૂળ ગ્રંથના શબ્દો અને રચના અને તેટલાં રાખ્યાં છે

એકવીશ શ્લોકો પ્રારંભમાં મુકયા છે. તેમાં હેતુ એવો છે કે-વિદ્યાર્થી પ્રથમ શ્લોકોથી પ્રારંભ કરે, થોડાક શ્લોકો મ્હોડે કરે, અને શબ્દાર્થ સમજી શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરે અને યાદ રાખે. ભાણ્ડારકરની માર્ગોપદેશિકાના બાર તેર પાઠ થયા પછી ગદ્યપાઠો શરૂ કરવામાં આવે; આમાં વ્યાકરણની થોડીક સમજ સાથે પાઠની સમજણ આપવામાં આવે એ ઇષ્ટ છે.

વીશ પાઠ અને એકસોએક શ્લોકોમાંથી ફેટલા પાઠ અને ફેટલા શ્લોકો અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં શિખવવા એનો આધાર શિક્ષકની અનુકૂળતા ઉપર છે. તે બધા જ શિખવે એવો ઉદ્દેશ નથી, જો કે કુશળ વિદ્યાર્થી બધા જ પૂરા કરે એ ઇષ્ટ છે. પણ શિક્ષકને વારાકરતી એક વર્ગમાં બે વર્ષ સુધી ચાલે એટલી આમાં સામગ્રી છે.

કેવળ સંસ્કૃત શિખનાર વિદ્યાર્થીઓ આખો ગ્રંથ પૂરો કરે એ ઇષ્ટ છે.

ટિપ્પણમાં પ્રારંભમાં સર્વનામ આપ્યાં છે. કારણ ત્યાં જણાવ્યું છે. પ્રત્યેક શ્લોક કે પાઠમાં આવતા શબ્દોના અર્થ અને વિદ્યાર્થી સમજી શકે એટલું વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ આપ્યાં છે. અમુક શબ્દોની સાથે અમરકોશમાંથી પંક્તિઓ ટાંકી છે તે સાલિપ્રાય છે. એક અર્થના અનેક શબ્દો વિદ્યાર્થી કુતૂહલથી શિખે ! શ્લોકોના ભાવાર્થ પણ સ્થળે સ્થળે આપ્યા છે

આ સોપાનપરંપરા કેવળ હાઈસ્કૂલોમાં લણતા વિદ્યાર્થીઓને જ ધ્યાનમાં રાખી રચી નથી. ખાનગી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરનારા પણ તે વાપરે એવો ઉદ્દેશ છે.

આ કામને અંગે આ ગ્રંથના પ્રકાશક મેસર્સ એસ. ખી. શાહ તથા મુદ્રક પં. ભગવાનદાસનો અમે આભાર માનીએ છીએ. પ્રકાશકે ગ્રંથની છપામણી તથા કાગળની બાબતમાં વધારે ખર્ચ કરીને નિર્ણયસાગરનાં ખીખાંથી ગ્રંથ છાપવાની તથા સારા કાગળો વાપરવાની અને વિદ્યાર્થીની આંખને નુકશાન ન કરે એ રીતે ગોઠવણી કરવાની અમારી વિનંતી સ્વીકારી છે. જૈન સાહિત્યના વાર્તાભંડારમાંથી કેટલીક વાતો આપવી એવી અમારી ઇચ્છા બાળાને પંડિત શ્રી. ભગવાનદાસે અમને કામદેવનૃપતિકથાનું સૂચન કર્યું છે. પ્રુક જોવામાં પણ તેમણે સારી મદદ કરી છે. ખીજા જે મિત્રોએ સૂચના આદિની મદદ કરી છે તેમનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ.

ગ્રંથમાં રહી ગયેલા દોષો અમને જે કાંઈ બતાવશે તેમનો આભાર માનીશું.

એલીસબ્રીજ

અમદાવાદ

તા. ૩૦-૪-૩૫

રસિકલાલ છા. પરીખ.

રામચંદ્ર બ. આઠવલે.

विषयानुक्रम

प्रस्तावना.	५.
संक्षिप्त व्यक्षरोनी समञ्जती	७
सूक्तिरत्नानि प्रथमो द्वारः	१-३
१ वालावमाननम्	४
२ वालावमाननम्	५
३ धेनुमूर्खकथा	६
४ तृषितस्य जडस्य कथा	६
५ विनयमाहात्म्यम्	७
६ मुग्धश्रमणकथा	७
७ धैर्यमाहात्म्यम्	८
८ क्रोधनोपहासः	९
९ शिशोराङ्गिरसस्याख्यानम्	९
१० प्रद्वेषफलम्	१०
११ प्रद्वेषफलम्	१०
१२ वानरचापलम्	११
१३ रुशमेन्द्रकथा	१२
१४ सारमेयकथा	१२
१५ मुखरस्य कच्छपस्य कथा	१३
१६ अनुमानपाटवम्	१४
१७ अनुमानपाटवम्	१४
१८ नृपमूषकयोः कथा	१५
१९ गजेन्द्रमोक्षः	१६
२० ध्रुवाख्यानम्	१६
२१ ध्रुवाख्यानम्	१८
सूक्तिरत्नानि द्वितीयो द्वारः	१९-२८
टिप्पण्यु	२९

સંક્ષિપ્ત અક્ષરોનો સમજૂતો

અ=અવ્યય. અ. કો.=અમરકોશ. આ. પ.=આત્મનેપદ. ઐ. વ.=
 એકવચન. ક. ભૂ. કૃ.=કર્મણિભૂતકૃદન્ત. ગ=ગણ. તૃ. પુ.=તૃતીય પુરુષ
 દ્વિ. વ.=દ્વિવચન. ન. લિ.=નપુંસક લિંગ. પ. પ.=પરસ્મૈપદ. પુ. લિ.=
 પુર્લિંગ. પ્ર. ય. વ.=પ્રથમાનુ' અહુવચન. પ્રે. ભે.=પ્રેરક ભેદ. ય. વ.=
 અહુવચન. ભૂ. કૃ.=ભૂતકૃદન્ત. વ. કા.=વર્તમાનકાળ. વિ.=વિશેષણ.
 પ.=પદ્ધતી વિભક્તિ. સં. ભૂ. કૃ.=સં'અંધક ભૂતકૃદન્ત. સ્ત્રી. લિ.=
 સ્ત્રીલિંગ. હ. ભૂ. કા.=હસ્તન ભૂતકાળ.

प्रथमं गीर्वाण साहित्यसोपानम् ।

। सूक्तिरत्नानि ।

प्रथमो हारः

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥१॥

विद्यया शस्यते लोके पूज्यते चोत्तमैः सदा ।
विद्याहीनो नरः प्राज्ञः सभायां नैव शोभते ॥ २ ॥

किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् ।
कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥ ३ ॥

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ४ ॥

लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ ५ ॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥ ६ ॥

नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥ ७ ॥

विद्या मित्रं प्रवासेषु भार्या मित्रं गृहेषु च ।
व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ ८ ॥

हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम् ।
श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रं भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥ ९ ॥

अमृतं शिशिरे वह्निरमृतं प्रियदर्शनम् ।
अमृतं राजसंमानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १० ॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ११ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।

विभाति कायः परमं नराणाम्
परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ १२ ॥

कथमुत्पद्यते धर्मः कथं धर्मो विवर्धते ।

कथं च स्थाप्यते धर्मः कथं धर्मो विनश्यति ॥ १३ ॥

सत्येनोत्पद्यते धर्मो दयादानेन वर्धते ।

क्षमयाऽवस्थाप्यते धर्मः क्रोधलोभाद् विनश्यति ॥ १४ ॥

[युग्मम्]

नास्ति सत्यात् परो धर्मो न सत्याद् विद्यते परम् ।

न हि तीव्रतरं किञ्चिदनृतादिह कथ्यते ॥ १५ ॥

अहिंसा सर्वजीवानां सर्वज्ञैः परिभाषिता ।

इदं हि मूलं धर्मस्याशेषस्तस्यैव विस्तरः ॥ १६ ॥

सर्वजातिषु चाण्डालाः सर्वजातिषु ब्राह्मणाः ।

ब्राह्मणेष्वपि चाण्डालाश्चाण्डालेष्वपि ब्राह्मणाः ॥ १७ ॥

एकवर्णमिदं सर्वं पूर्वमासीद् युधिष्ठिर ।

क्रियाकर्मविभागेन चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थितम् ॥ १८ ॥

ग्रामे ग्रामे कुटी रम्या निर्झरे निर्झरे जलम् ।

भिक्षायां सुलभं चान्नं विभवैः किं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।

रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥ २० ॥

सह्याद्रेरुत्तरे भागे यत्र गोदावरी नदी ।

पृथिव्यामिह कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः ॥ २२ ॥

१

॥ बालावमाननम् ॥

प्रथमो भागः

अत्रैव भरतक्षेत्रेऽयोध्या नाम नगरी वर्तते । तस्यामयोध्या-
नगर्या श्रीसूरदेवो नाम महीपालः । तस्य च कान्ता पट्टदेवी
सूरकान्ता । सा चापत्यसुखं न लभते । अन्यदा गवाक्षे शीत-
लस्यानिलस्य पानायोपविशति । गवाक्षस्य विवरेण बहिः
पश्यति । तत्र तरुतले निजबालैः सह कुक्कुटी क्रीडति । राज्ञी
तदीक्षते । निजस्यानपत्यतां स्मरति दुःखं चानुभवति । घ्राणं
विना यथा न शोभते वदनं तथा पुत्रं विना सदनम् ।

तत्र भूपतिरागच्छति महिषीं च पृच्छति । देवि ! शोकस्य
किं कारणम्—इति । सूरकान्ता सर्वं नृपाय कथयति । सूरदेवोऽ-
पि दुःखमनुभवति । एतावताऽऽरामपालक आगच्छति । नृपं
प्रणमति निवेदयते च । हे देव ! कोऽपि मुनीश्वरः संप्रति तवारा-
मभूमौ समवसरति—इति । ततोऽवनीपालो राज्ञ्या सह तत्र
गच्छति । मुनिं प्रणमति क्षितिपीठे च निविशति । मुनिर्धर्म-
देशनां प्रारभते ।

अनन्तरं सूरदेवो निजस्यानपत्यतादुःखस्य कारणं तं पृच्छति ॥

२

॥ बालावमाननम् ॥

द्वितीयो भागः

मुनिस्तयोः पूर्वस्य भवस्य कथां कथयति । हे नृप ! अत्रैव क्षेत्रेऽचलग्रामे विक्रमः कौटुम्बिको विक्रमदेवी भार्या । तयो-
रपत्यानि प्रातिवेशिकस्य ब्राह्मणस्य बालैः सह क्रीडन्ति । अन्यदा
निष्पन्नस्य कृषिकर्मकस्य वीक्षणाय तौ क्षेत्रं गतौ । तत्र निज-
बालैः सह विप्रबालाः फलिकाचिर्भटादि भक्षयन्ति । तत् तौ
पश्यतः । अथ कोपान्निर्भर्त्सयतः—रे रे दुराचाराः केनाका-
रिता यूयम् । सर्वमपि क्षेत्रं भक्षितम् । यत् क्रियते युष्माकं तत् सर्व-
मपि स्तोकम् । परं किं क्रियते—रक्षकस्यापि खलु प्रातिवेशिका-
नामपत्यानि सन्ति । इति पुनः पुनर्भणनात् पापं बद्धम् । अज्ञा-
नभावान्न पश्चात्तापः कृतो न चालोचितम् । सन्तानान्तरायात्
पापादनपत्यतादुःखमिति ॥

[कामदेवनृपतिकथा]

३

॥ धेनुमूर्खकथा ॥

कस्यचिन्नरस्यैका धेनुरासीत् । सा च प्रतिदिनं शतपलं दुग्धं यच्छति । अथ कदाचित्तस्य गृहे समायात उत्सवः । तदोत्सवकाल एवास्याः प्राज्यं दुग्धमेकवारमेव मया लभ्यमिति स मुग्धो दोहनं विनैव तां गृहे स्थापयति स्म । अथोत्सवसमये स तस्या दोहनमारभते स्म । किन्तु चिरकालपर्यन्तं दोहनस्याभावात्तस्या सर्वमेव दुग्धं छिन्नम् । लोकाश्च तस्य मूर्खतां हसन्ति स्म ॥

[कथासरित्सागरः]

०

४

॥ तृषितस्य जडस्य कथा ॥

कश्चिन्मूर्खः पथिकोऽरण्यस्य कस्यचित् पारं गत्वा नदीं पश्यति । किन्तु तृषया व्याकुलोऽपि स तस्या जलं न पिबति । तदा जनास्तं पृच्छन्ति—भोः किमर्थं नद्याः सलिलं न पिबसीति । स वदति बुद्धिहीन इयञ्जलं नद्याः कथं पिबामीति । अथ ते जनास्तं परिहासेन पृच्छन्ति — नद्याः सर्वं वारि न पिबसि चेन्नृपस्त्वां दण्डयति किमिति । एवं तैरुपहसितोऽपि स मुग्धो नीरं नापिबत् तथैवातिष्ठच्च ॥

[कथासरित्सागरः]

५

॥ विनयमाहात्म्यम् ॥

पुरा किल कोऽपि नरपतिराकर्षणविद्याया ज्ञान-
मिच्छति । स च तज्ज्ञं मातङ्गमाह्वयति । स्वयं सिंहासने
निविशति मातङ्गमग्र ऊर्ध्वं संस्थापयति खड्गं चाकर्षति । पश्चात्तं
मातङ्गं विद्यां पृच्छति । मातङ्गश्च भीतो वदति परं नृपस्य विद्या न
स्फुरति । ततोऽमात्यो वदति—‘देव विनयं विना विद्या न
स्फुरति’ इति ।

अथ महीशो मातङ्गमासने स्वकीये निवेशयति । स्वयं
चाग्रे योजिताञ्जलिर्विद्यामायच्छति । ततश्च विद्या स्फुरति ॥

[कामदेवनृपतिकथा]

— ० —

६

॥ सुग्धश्रमणकथा ॥

कश्चिच्छ्रमणः कापि विहारे वसति स्म । स एकदा रथ्या-
यामटति । तदा कश्चित्सारमेयस्तं जानुनि दशति । अथ कुक्कुरेण
दष्टः स विहारमागच्छति चिन्तयति च । तत्र जानुनि किं
वृत्तमिति सर्वैर्जनैः पृष्टोऽहमेकैकशः सर्वेभ्योऽपि कथयितुमिमं
वृत्तान्तं न समर्थोऽस्मि । तस्मादयमेवोपायः सर्वान्सकृद्
बोधयितुम् । इत्यालोच्य स मूढो विहारस्योपरि द्रुतमारुह्य
गृहीत्वा घण्टामवादयत् । अकारणेऽकाले च किमर्थमयमिमां
वादयतीति सर्वे मिलिता भिक्षवस्तमाश्चर्येण पृच्छन्ति । भोः किम-

र्थमेतां वादयसीति । अथ स तानुत्तरं यच्छति । सारमेयेन मे दष्टं जानु, परमिदं वृत्तमेकैकस्मै पृच्छकाय कथयितुं नास्ति मे शक्तिः । तस्माद् यूयं सर्वेऽपि मया संघटिताः । अधुना सर्वे सममेव बुध्यध्वम्—पश्यत मे जानु सारमेयेन दष्टमिति । ततः स श्रमणस्तेभ्यो भिक्षुभ्यो निजं दष्टं जानु दर्शयति स्म । ततस्ते समग्रा भिक्षवः 'कोऽयमल्पस्य कृते महासंरम्भ' इति वदन्ति हसन्ति च ।

[कथासरित्सागरः]

७

॥ धैर्यमाहात्म्यम् ॥

पुरा कश्चिन्मालाधरो नाम ब्राह्मणपुत्रक आसीत् । स प्रतिदिनं यदोर्ध्वं पश्यति तदा कंचित् सिद्धकुमारकमलोकयति । स सिद्धकुमारक आकाशे लीलया संचरति । अथ तस्य स्पर्धया मालाधरस्तृणमयान्पक्षान् पार्श्वयोराबध्योत्प्लुत्योत्प्लुत्य गगने गतेरभ्यासमशिक्षत । तथापि तस्य श्रमो व्यर्थोऽभवत् । उड्डयनं गगने कर्तुं समर्थो नाभवत् । तथापि स प्रयत्नं नापुञ्चत् । अथ स सिद्धकुमारो मालाधरं वृथा प्रयत्ने क्लान्तमपश्यदचिन्तयच्च । धन्योऽयं बालकः । धैर्ययुक्तः श्राम्यति दिने दिने । तदयं ममानुकम्पामर्हति । उड्डयने यच्छाम्येतस्मै शक्तिम् । इति विचार्य तेन सिद्धकुमारकेण मालाधरः स्वस्थानुचरः कृतः । ततस्तस्योड्डयने शक्तिरपि संजाता । एवं धैर्येण देवता अपि तुष्यन्ति ।

[कथासरित्सागरः]

८

॥ क्रोधनोपहासः ॥

एकदा कश्चिन्नरो बहिः स्थितः स्वगुणानां गृहस्याभ्यन्तरे प्रवृत्तं वर्णनमाकर्णयति स्म । तदाऽन्तःस्थितानां पुरुषाणां मध्ये कश्चिदवदत् । सत्यं सन्त्येव गुणाः प्रभूतास्तस्य किन्तु द्वौ तस्य दोषौ । सोऽतीव साहसयुक्तः परमक्रोधनश्चेति । एवं स्वदोषयोर्वर्णनमाकर्ण्य स बहिः स्थितो नरः सहसैवान्तरविशत् । दोषयोर्वर्णयितुर्गले वस्त्रमवेष्टयत् क्रोधेनावदच्च । रे जाल्म ! किं मे साहसं, कश्च क्रोधो मया कृत इति । ततः सर्वे हसन्ति तं च पृच्छन्ति । भद्रमुख ! प्रत्यक्षमेव त्वया क्रोधो दर्शितः साहसं चाविष्कृतं तथापि न मया क्रोधः कृतो नाहं साहसयुक्त इति वदसि कथमिति ।

[कथासरित्सागरः]

९

॥ शिशोराङ्गिरसस्याख्यानम् ॥

शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकर्तृणां मन्त्रकर्ताऽऽसीत् । स पितृन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत् । तं पितरोऽभाषन्त—अधर्मः क्रियते त्वया यो नः पितृन् पुत्रका इत्यामन्त्रयसे—इति । सोऽवदत् । अहं वाव पिताऽस्मि यो मन्त्रकर्ताऽस्मि । ते देवेष्वपृच्छन् । ते देवा अकथयन्—एष वाव पिता यो मन्त्रकर्ता—इति । एवं स उदजयत् ।

[ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्]

— ० —

१०

॥ प्रद्वेषफलम् ॥

प्रथमो भागः

मथुरायां हेमाङ्गदो नृपो लीलावती राज्ञी । तयोरत्यन्तव-
ल्लभो मकरध्वजः पुत्रः । स पञ्चवर्षीयः पितृभ्यां लेखशालायां
मुक्तो यथा यथा पठति तथा तथा रोगैर्ग्रस्यते । तेन नवीनं
पठनं न संचरति, पूर्वपठितं च विस्मरति । एवं बाल्यमतिक्रा-
म्यति यौवनं च समागच्छति । यदा गोष्ठीनिमित्तं पण्डितानां
सभायां निवसति तदा जिह्वाया रोगेण भिन्नस्वरत्वात् सभ्या-
नामनिष्ठो भवतीति रोगशान्त्यर्थमुपचाराः कृताः । किन्तु
तैरधिकं क्षीयते शरीरम् । अतो महाकष्टे पतितो मृत्युं वाञ्छति
कुमारः । तेन पित्रोरपि महादुःखम् ॥

— ० —

११

॥ प्रद्वेषफलम् ॥

द्वितीयो भागः

अथैकदा सर्वज्ञो मुनिस्तत्रागतः । हेमाङ्गदस्तत्र गच्छति
तस्य देशनां चाकर्णयति । अथ स नरपतिस्तं सिद्धं पुत्रस्य
क्लेशहेतुं पृच्छति । सर्वज्ञो मुनिः कुमारस्य पूर्वभवं वर्णयति ।

हे नरेन्द्र ! श्रीशीलरत्नसूरीणां विप्रसुतौ द्वौ शिष्यावभवता-
म् । लघुः प्राज्ञ इति लोकप्रशंसां ज्येष्ठो नासहत । प्रद्वेषात् तेन
लघोः पाठेष्वन्तराया अक्रियन्त । स ज्येष्ठस्तव कुमारः । पूर्व-
मुपार्जिताञ् ज्ञानस्यावरणीयात् कर्मबन्धादेवं स क्लेशं प्राप्त इति ।

अथ कुमारः पूर्वपापान्यालोच्य प्रायश्चित्तेन शुद्धो भवति ।
क्लेशश्च तस्य नश्यति ॥

[कामदेवनृपतिकथा]

— ० —

१२

॥ वानरचापलम् ॥

कस्यचिन्नृपस्यैको वानरो भक्त्या युक्तोऽङ्गसेवकः परं
विश्वासस्य स्थानमभवत् । एकदा नृपतेर्निद्रां गतस्य वानरो
व्यजनं नीत्वा वायुं प्रचालयति स्म । तदा तस्य नृपस्य वक्षः-
स्थलस्योपरि मक्षिकैकोपविष्टा । अथ व्यजनेन स कपिस्तां
निवारयति । सा च पुनः पुनस्तत्रैवोपविशति । ततस्तेन स्वभाव-
चपलेन मूर्खेण पुर्वंगमेन तीक्ष्णमसिं गृहीत्वा तस्या उपरि
प्रहारः कृतः । ततो मक्षिकोड्डीय गता । परं नृपस्य हृदयं
द्विधा भिन्नम् । मृतश्च नृपः ।

[पञ्चतन्त्रम्]

१३

॥ रुशमेन्द्रयोः कथा ॥

इन्द्रश्च रुशमा चांशं प्रास्यताम्—यो नौ पूर्वो भूमिं परिगच्छति स जयतीति । भूमिमिन्द्रः पर्यगच्छत्, कुरुक्षेत्रं रुशमा । साऽवदत्—अजयं त्वा—इति । अहमेव त्वामजयमितीन्द्रोऽवदत् । तौ देवेष्वपृच्छताम् । ते देवा अकथयन् । एतावती वाव प्रजापतेर्वेदियावत् कुरुक्षेत्रम्—इति । तौ न व्यजयेताम् ॥

[ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्]

१४

॥ सारमेयकथा ॥

अस्ति कस्मिंश्चिद्देशे चित्राङ्गो नाम सारमेयः । एकदा तत्र दुर्भिक्षं पतितम् । अन्नस्याभावात्सारमेयाणां कुलं नष्टप्रायम् । चित्राङ्गस्याऽपि कण्ठस्तदा क्षुधया शुष्कोऽभवत् । ततः स भयादन्नं देशमगच्छत् । तत्रैकस्य पुरुषस्य गृहे तस्य भार्यायाः प्रमादेन प्रतिदिनं प्रविशति । अन्नस्य भक्षणेन च तृप्तिं गच्छति । परं यदा गृहाद्वहिरागच्छति तदा मदोद्धतैरन्यैः सारमेयैर्दंष्ट्राभिस्तस्य सर्वाङ्गं विदार्यते । ततस्तेन चिन्तितम् । अहो वरं स्वदेशो यत्र दुर्भिक्षेऽपि जीवन्ति जनाः । न चान्यैः सह युध्यन्ते । तदहं स्वनगरं व्रजामि । इति चिन्तयित्वा स स्वस्थानं प्रत्यगच्छत् ।

[पञ्चतन्त्रम्]

१५

॥ मुखरस्य कच्छपस्य कथा ॥

अस्ति कस्मिंश्चिज्जलाशये कम्बुग्रीवो नाम मुखरः कच्छ-
पः । तस्य द्वौ हंसौ मित्रे । अथ ते त्रयोऽपि नित्यमेव कासारस्य
तीरे मिलित्वा कथाभिः कालं नयन्ति स्म । अथ कालेन पर्ज-
न्यस्याभावात्स कासारः शोषमगच्छत् । तेन स कूर्मो जलं विना
कासारे भृशं दुःखितः । ततस्तस्य दुःखेन दुःखितौ तौ हंसौ
तं वदतः स्म । भो मित्र ! एष जलाशयः शुष्कस्तत्कथं त्वं
जीवसीत्यावयोश्चित्तं व्याकुलं वर्तत इति । ततः स कूर्मो
वदति । अस्त्यत्रोपायः सत्वरमाकर्णयतम् । एका दृढा रज्जु-
लघु काष्ठं चानीयेताम् । अहं तस्मिन्काष्ठे लम्बितां रज्जुं
दन्तैर्धारयामि । युवां चञ्चुभ्यां काष्ठं धारयतम् । ततः प्रभूतेन
जलेन युक्तमपरं तडागं मां नयतमिति । हंसाववदताम्—भो वय-
स्य ! एवं भवतु । परं गमनकाले त्वं मौनव्रतं सेवस्व । नो चेत्का-
ष्ठात्तव पतनं निश्चितमिति । ततः स कूर्मः प्रयाणकाले मौनं
भजते । हंसौ च तं चञ्चुभ्यां धृत्वा चलतः । अथ तेषां
दर्शनेनाधः स्थितस्य पुरस्य जना विस्मिता ऊर्ध्वं विलोकयत्यु-
च्चैर्वदन्ति च । अहो चक्राकारं किमपि हंसाभ्यां नीयते, पश्यत
पश्यतेति । ततस्तेषां कोलाहलस्य श्रवणात्स कूर्मः पृच्छति ।
भोः ! कस्यायं कोलाहल इत्यर्धोक्ते काष्ठात्स भ्रष्टो मृतश्च ।

[पञ्चतन्त्रम्]

१६

॥ अनुमानपाटवम् ॥

प्रथमो भागः

एकस्य पण्डितस्य द्वौ छात्रौ धन्यो धर्मश्च । धर्मस्य शास्त्रस्योपरि बहुमानो विनयश्च । धन्यस्य तु न तथा । स पण्डितस्तावनुमानविद्यां शिक्षयति । अन्यदा तेन परीक्षार्थं प्रेषितौ छात्रौ ।

राजमार्गे प्रौढपदानि तौ वीक्षेते । धन्योऽवदत् । इमानि गजस्य पदानि । धर्मेणोक्तं हस्तिन्याः पदानि । सा च वामा-
क्षिकाणा-इति । पश्चान्नगराद् बहिर्गतौ तौ । तत्र तादृशीमेव हस्तिनीमैक्षेताम् ।

— ० —

१७

॥ अनुमानपाटवम् ॥

द्वितीयो भागः

धन्यो धर्मश्च पुनश्चलितौ । क्वापि ग्रामे सरस्तीरे निविष्टा-
वेकया वृद्धया पृष्ठौ । मम पुत्रो देशान्तरं गतः । स कदाऽऽग-
च्छति-इति । अत्रान्तरे कयाचिन्नार्या तोयेन घटो भृतः शीर्षे चा-
रोपितः । घटस्तु पतितो भग्नश्च । एतत्ताभ्यां दृष्टम् । धन्ये-
नोक्तम्-भद्रे ! विनष्टो हि तव पुत्रः-इति । तदा धर्मेणोक्तम्-
मातः ! शीघ्रं गृहं ब्रज समेतस्ते पुत्र इति । स्थविरा गृहं गता

पुत्रं समेतमपश्यत् । अतः सा हृष्टाऽक्षतपात्रं कुङ्कुमं कुसु-
मानि पूगीफलादिकमादाय सरोवरमागच्छद् धर्मं चावर्धयत् ।

ततो द्वावपि गतौ गुरुपार्श्वम् । स्वं स्वं ज्ञानमकथयताम् ।
द्वयोरपि बुद्धिं गुरुः पर्यैक्षत । अवदच्च वत्सौ यः सबहुमानं
गुरुं सेवते तस्य बुद्धिः सम्यक् स्फुरति, नान्यस्यैवेति । बहुमानेन
गुरुः सेव्यः ।

[कामदेवनृपतिकथा]

— ० —

१८

॥ नृपमूषकयोः कथा ॥

समर्थेनापि संताप्योऽसमर्थोपि हि न क्वचित् ।

भूपतिर्व्याकुलो जातो दुर्बलैरपि मूषकैः ॥

एको मूषकः कस्यापि नृपस्य वस्त्रपेटापार्श्वे भ्राम्यति ।
स नृपेण कम्बया ताडितः । ततो मूषको नष्टोऽन्यमूषकैः सहा-
गतः । तैः कोपात् कोशस्थाः सर्वाश्चर्मरज्जवो भक्षिताः ।
प्रथमवृष्टौ गजबन्धस्यापि रज्जवो भक्षिताः । ततो गजा वृष्टि-
सिक्तायाः पृथिव्या गन्धेनोन्मत्ता अभवन् । तैः प्रतोल्यादि
पातितम् ।

एतेन वृत्तान्तेन नृपो व्याकुलो जातः ।

[कामदेवनृपतिकथा]

१९

॥ गजेन्द्रमोक्षः ॥

आसीत् त्रिकूटो नाम विश्रुतो गिरिः । तस्मिन्सुविपुलः
 स्वादुसलिलयुक्तः कासार आसीत् । तस्य नीरे सहस्रशो गजा
 नित्यं स्वच्छन्देन विहर्तुमागच्छन्ति स्म । एकदा तेषामन्यतमः
 कोऽपि वारणः सरोवरजले विहरति स्म । तदा सहसाऽन्तर्निगूढो
 नक्रशरणे कुञ्जरपतिं गृहीत्वाऽकर्षत् । ततस्तमातुरं द्विपं तोयादु-
 च्चारयितुं भृशमयतन्त ते सर्वेऽपि किन्तु तत्सर्वं निष्फलं जातम् ।
 अथ स मातङ्गो बुद्ध्या चित्तं समाधाय परमेशस्य स्तुतिमारभत ।
 मतङ्गजेन प्रार्थितो हरिस्तत्राविरासीत् । ततः स चक्रपाणिर्वासु-
 देवः कृपया द्विरदं वीक्ष्य सग्राहं कासारादुदहरदमोचयच्च
 सङ्कटात् । इदं गजेन्द्रमोक्षं नामाख्यानं भागवते प्रसिद्धम् ।

२०

॥ ध्रुवाख्यानम् ॥

प्रथमो भागः

पुरा किल मनोर्वशे नृपतिरुत्तानपादो नामासीत् । तस्य
 सुनीतिः सुरुचिश्चेति द्वे भार्ये आस्ताम् । सुरुचिर्नृपस्यातीव
 बल्लभा किन्तु सुनीत्यां भूपतेर्नासीत् प्रीतिः । एकदा सुरुचेः
 पुत्रमुत्तमं नाम नरपतिर्लालयति स्म । तदा तद् दृष्ट्वा सुनीत्या-
 स्तनयो ध्रुवोऽपि निजतातस्याङ्गमारोढुमैच्छत् । तद् वीक्ष्य
 सुरुचिरीर्ष्यया ध्रुवमवदत् 'वत्स ! भूपस्य तव पितुरङ्गारोहण
 नार्हसि यतो न जातोऽसि त्वं मम कुक्षौ । यदि पार्थिवस्याङ्ग-
 मिच्छसि परमेश्वरमाराध्य तस्यानुग्रहेण मम गर्भे सम्भव

पुनरपीति । मातुः सपत्न्या दुरुक्त्या दण्डहतोऽहिरिव ध्रुवः
 स्वमातुः सकाशमगच्छत् सर्वं च वृत्तान्तं तस्यै सोऽकथयत् ।
 अथाखिलं वृत्तं श्रुत्वा ध्रुवमाता भणति स्म 'बाल ! सत्यमुक्तं
 सुरुच्या । जातोऽसि खलु त्वं दुर्भगाया ममोदरे । तद् यदि
 सत्यमेवोत्तम इव स्वजनकस्याङ्गमारोढुमिच्छसि तदा प्रभोः
 पादपद्ममाराधयेति । एवं जननीवचनमाकर्ण्य ध्रुवो वासुदेव-
 स्याराधनाय पितुः पुराभिरगच्छत् ॥

२१

॥ ध्रुवाख्यानम् ॥

द्वितीयो भागः

ध्रुवस्य नगराभिष्क्रमणं श्रुत्वा विस्मितो नारदो मुनिर्ध्रुव-
 मागत्यागदत् । हे पुत्रक ! क्रीडने सक्तस्य कुमारस्य तव कोऽ-
 वमानः संमानो वा ? अस्मिन्विषये व्यर्थस्तव निर्बन्धः ।
 निवर्तस्व, विरम प्रयत्नादिति । ध्रुवः प्रत्यवदत् । ऋषे !
 सुरुच्या दुर्वचनेन ताडितोऽहं त्रिभुवने परमोच्चं पदमलब्ध्वा न
 तुष्यामि । तत् कथय कथं प्रीणयामि वासुदेवम्—इति । तस्य
 भाषणेन परं तुष्टो नारदोऽवदत् । तात ! गच्छ यमुनायास्तटं
 पावनम् । तत्र पुण्यं मधुवनमस्ति यत्र हरेर्नित्यं साभिध्यम् ।
 तत्र कालिन्ध्याः शिवे सलिले स्नात्वा सुभद्रं वासुदेवस्य रूपं
 चिन्तयेति । एवं नारदेनोक्तो ध्रुवो मधुवनमव्रजत् । तत्र च
 वासुदेवस्य ध्याने निमग्नोऽभवत् । ध्रुवस्य भक्त्या भृशं तुष्टो
 वासुदेवस्तस्मै तारामण्डले ध्रुवमिति शाश्वतं स्थानमयच्छत् ॥

[श्रीमद्भागवतम्]

— ० —

सूक्तिरत्नानि

द्वितीयो हारः

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती ।
तस्माद्धि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ॥ २२ ॥

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्त्रं सुभाषितम् ।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ २३ ॥

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥ २४ ॥

गुणो भूषयते रूपं शीलं भूषयते कुलम् ।
सिद्धिर्भूषयते विद्यां भोगो भूषयते धनम् ॥ २५ ॥

आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दयाऽस्पृहा ।
प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ २६ ॥

विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ २७ ॥

क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किं न सिध्यति ॥ २८ ॥

साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥ २९ ॥

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ ३० ॥

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ ३१ ॥

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥ ३२ ॥

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ ३३ ॥

मक्षिका व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवाः ।
नीचाः कलहमिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति साधवः ॥ ३४ ॥

दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥ ३५ ॥

लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च ।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारणम् ॥ ३६ ॥

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥ ३७ ॥

जम्बूफलानि पक्वानि पतन्ति विमले जले ।
कपिकम्पितशाखाभ्यो गुलुगुगुलुगुगुलु ॥ ३८ ॥

पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद् धनम् ॥ ३९ ॥

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ४० ॥

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।
तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥ ४१ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ४२ ॥

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ ४३ ॥

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ ४४ ॥

चलं वित्तं चलं चित्तं चले जीवितयौवने ।
चलाचलमिदं सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥ ४५ ॥

साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केवलम् ।
सरसो विपरीतश्चेत्सरसत्वं न मुञ्चति ॥ ४६ ॥

पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना कुण्डे कुण्डे नवं पयः ।
जातौ जातौ नवाचारा नवा वाणी मुखे मुखे ॥ ४७ ॥

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ ४८ ॥

देशानुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ।
तत्रैव निधनं यान्ति काकाः कुपुरुषा मृगाः ॥ ४९ ॥

हे दारिद्र्य ! नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।
पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ ५० ॥

चितां प्रज्वलितां दृष्ट्वा वैद्यो विस्मयमागतः ।
नाहं गतो न मे भ्राता कस्येदं हस्तलाघवम् ॥ ५१ ॥

वैद्यराज ! नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर ।
यमस्तु हरति प्राणान् वैद्यः प्राणान् धनानि च ॥ ५२ ॥

नारिकेलसमाकारा दृश्यन्तेऽपि हि सज्जनाः ।
अन्ये बदरिकाकारा बहिरेव मनोहराः ॥ ५३ ॥

मुखं पद्मदलाकारं वाणी चन्दनशीतला ।
हृदयं क्रोधसंयुक्तं त्रिविधं धूर्तलक्षणम् ॥ ५४ ॥

न विना परवादेन रमते दुर्जनो जनः ।
काकः सर्वरसान् भुक्त्वा विनाऽमेध्यं न तृप्यति ॥ ५५ ॥

उष्ट्रकस्य गृहे लग्नं रासभः स्तुतिपाठकः ।
परस्परं प्रशंसन्ति बहो रूपमहो ध्वनिः ॥ ५६ ॥

लक्ष्म्या परिपूर्णोऽहं न भयं मेऽस्तीति मोहनिद्रैषा ।
परिपूर्णस्यैवेन्दोर्भवति भयं सिंहिकासूनोः ॥ ५७ ॥

वरमसिधारा तरुतलवासो वरमिह भिक्षा वरमुपवासः ।
वरमपि घोरे नरके पतनं न च धनगर्वितबान्धवशरणम् ॥ ५८ ॥

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ॥ ५९ ॥

खमिव जलं जलमिव खं हंस इव चन्द्रश्चन्द्र इव हंसः ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥ ६० ॥

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य, साधोर्विपरीतमेतज् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ ६१ ॥

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमने तथा ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ ६२ ॥

वने जने शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ६४ ॥

दहन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषा मानसनिग्रहात् ॥ ६५ ॥

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति सुतरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ ६६ ॥

गौरवं प्राप्यते दानान्न तु वित्तस्य संचयात् ।

स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः ॥ ६७ ॥

एक एव स्वर्गो मानी वने वसति चातकः ।

पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ६८ ॥

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः ।

स्वप्नेऽप्येवंविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥ ६९ ॥

मया बदरलुब्धेन वृक्षाणामनभिज्ञया ।

वने कण्टकसादृश्यात् खदिरः पर्युपासितः ॥ ७० ॥

वसन्त्यरण्येषु चरन्ति दूर्वाः

पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ।

तथापि बध्या हरिणा नराणां

को लोकमाराधयितुं समर्थः ॥ ७१ ॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिकककयोः ।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥ ७२ ॥

अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दश वर्षाणि तिष्ठति ।

प्राप्ते चैकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥ ७३ ॥

जिह्वायाश्छेदनं नास्ति न तालुपतनाद्भयम् ।
निर्विशङ्केन वक्तव्यं वाचालः को न पण्डितः ॥७४॥

क्वचिद् रुष्टः क्वचित् तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥७५॥

इतरकर्मफलानि यथेच्छया
विलिख तानि सहे चतुरानन ।
अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ ७६ ॥

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ७७ ॥

पण्डिते हि गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ।
तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ ७८ ॥

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसंभ्रमाद्यस्य ।
तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ॥७९॥

पुस्तकेषु च नाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ ।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बक्रो यथा ॥ ८० ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बक्रो यथा ॥ ८१ ॥

पितरं चाप्यवज्ञाय मातरं च नराधिप ।
 गुरुं च भरतश्रेष्ठ नरकं प्रतिपद्यते ॥ ८२ ॥
 सौमित्रे ! पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् ।
 यत्र राजन्ति शैलेशा द्रुमाः सशिखरा इव ॥ ८३ ॥
 अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।
 रमणीयं प्रसन्नाम्बु सज्जनानां मनो यथा ॥ ८४ ॥
 न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
 कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥ ८५ ॥

— ० —

॥ स्तोत्रपाठः ॥

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
 श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचन्द्रं भजे ॥
 पीताम्बरं पद्मनाभं पद्माक्षं पुरुषोत्तमम् ।
 पवित्रं परमानन्दं तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ ८७ ॥
 गोविन्दं गोकुलानन्दं गोपालं गोपवल्लभम् ।
 गोवर्धनोद्धरं धीरं तं वन्दे गोमतीप्रियम् ॥ ८८ ॥
 रघुवर ! तव मूर्तिर्मामके मानसाब्जे ।
 नरकगतिहरं ते नामधेयं मुखे मे ॥
 अनिशमतुलभक्त्या मस्तकं त्वत्पदाब्जे ।
 भवजलनिधिमग्नं रक्ष मामार्तबन्धो ! ॥ ८९ ॥

श्रीरामचन्द्र ! रघुपुंगव ! राजवर्य !

राजेन्द्र ! राम ! रघुनायक ! राघवेश !

राजाधिराज ! रघुनन्दन ! रामचन्द्र ।

दासोऽहमद्य भवतः शरणागतोऽस्मि ॥ ९० ॥

रामरत्नमहं वन्दे चित्रकूटपतिं हरिम् ।

कौसल्याभक्तिसंभूतं जानकीकण्ठभूषणम् ॥ ९१ ॥

दुष्टनिर्दलन ! देव ! दयालो ! पद्मनाभ ! धरणीधर ! धर्मिन् !

रावणान्तक ! रमेश ! मुरारे ! श्रीपते ! शमय दुःखमशेषम् ॥

विश्वमङ्गल ! विभो ! जगदीश !

नन्दनन्दन ! नृसिंह ! नरेन्द्र !

मुक्तिदायक ! मुकुन्द ! मुरारे !

श्रीपते ! शमय दुःखमशेषम् ॥ ९३ ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव

त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव ।

त्वमेव सर्वं मम देवदेव ! ॥ ९४ ॥

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशम् ।

विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।

लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यातव्यम् ।

वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥ ९५ ॥

जयतु जयतु देवो देवकीनन्दनोऽयम् ।

जयतु जयतु कृष्णो वृष्णिवंशप्रदीपः ॥

जयतु जयतु मेघश्यामलः कोमलाङ्गः ।

जयतु जयतु पृथ्वीभारनाशो मुकुन्दः ॥ ९६ ॥

नारायण ! करुणामय ! शरणं करवाणि तावकौ चरणौ ।

इति षट्पदी मदीये वदनसरोजे सदा वसतु ॥ ९७ ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ९८ ॥

न जनको जननी न च सोदरो

न तनयो न च भूरिवलं कुलम् ॥

अवति कोऽपि न कालवशं गतम् ।

भजत रे मनुजा गिरिजापतिम् ॥ ९९ ॥

करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा ।

श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम् ॥

विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व ।

जय जय करुणाब्धे ! श्रीमहादेव ! शम्भो ! ॥ १०० ॥

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।

रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ॥

रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम् ।

रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम ! मामुद्धर ॥ १०१ ॥

ટિપ્પણ

સૂચના:—

જે વિદ્યાર્થીઓ ડૉ. ભાણ્ડારકરની માર્ગોપદેશિકા ભણે છે તેમને પ્રારંભમાં સર્વનામનો પરિચય થતો નથી. કોઈપણ સાહિત્યના પરિચય માટે સર્વનામનો પરિચય અતિ આવશ્યક હોઈ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં સરલતા થાય તે માટે ટિપ્પણના પ્રારંભમાં મુખ્ય સર્વનામોનાં રૂપો આપ્યાં છે. વિદ્યાર્થી તેનો પરિચય બનતી ત્વરાએ કરી લે એ ઇષ્ટ છે.

अस्मद् (पु. स्त्री. न.)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि.	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृ.	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च.	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पं.	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ष.	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
स.	मयि	आवयोः	अस्मासु

— ० —

युष्मद् (पु. स्त्री. न.)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि.	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृ.	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च.	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पं.	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ष.	तव, ते	युवयोः, वाम्	युष्माकम्, वः
स.	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

— ० —

सर्व (अधु) पुल्लिङ्ग

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वि.	सर्वम्	”	सर्वान्
तृ.	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
च.	सर्वस्मै	”	सर्वेभ्यः
पं.	सर्वस्मात्	”	”
ष.	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
स.	सर्वस्मिन्	”	सर्वेषु
		सर्व (नपुंसक)	
प्र.	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वि.	”	”	”

आङीना इपाभ्याने पुल्लिङ्गनी भाक्ष

सर्व (स्त्रीलिंग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वि.	सर्वाम्	”	”
तृ.	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
च.	सर्वस्यै	”	सर्वाभ्यः
पं.	सर्वस्याः	”	”
ष.	”	सर्वयोः	सर्वासाम्
स.	सर्वस्याम्	”	सर्वासु

— ० —

तद् (पुष्टिङ्ग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	सः	तौ	ते
द्वि.	तम्	तौ	तान्
तृ.	तेन	ताभ्याम्	तैः
च.	तस्मै	”	तेभ्यः
पं.	तस्मात्	”	”
ष.	तस्य	तयोः	तेषाम्
स.	तस्मिन्	”	तेषु

तद् (नपुंसक)

प्र.	तत्	ते	तानि
द्वि.	”	”	”

आडीना इषाभ्याने पुष्टिङ्गनी भाङ्क.

तद् (स्त्रीलिंग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	सा	ते	ताः
द्वि०	ताम्	"	"
तृ०	तया	ताभ्याम्	ताभिः
च०	तस्यै	"	ताभ्यः
पं०	तस्याः	"	"
ष०	"	तयोः	तासाम्
स०	तस्याम्	"	तासु

— ० —

किम् (डोणु) (पुल्लिंग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	कः	कौ	कै
द्वि०	कम्	"	कान्
तृ०	केन	काभ्याम्	कैः
च०	कस्मै	"	केभ्यः
पं०	कस्मात्	"	"
ष०	कस्य	कयोः	केषाम्
स०	कस्मिन्	"	केषु.

किम् (नपुंसक)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	किम्	के	कानि
द्वि०	किम्	"	"

आङीनां श्पाभ्यानो पुल्लिङ्गनी भा३३.

किम् (स्त्रीलिंग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	का	के	काः
द्वि०	काम्	"	"
तृ०	कया	काभ्याम्	काभिः
च०	कस्यै	"	काभ्यः
पं०	कस्याः	"	"
ष०	"	कयोः	कासाम्
स०	कस्याम्	"	कासु

— ० —

यद् (७) (पुल्लिङ्ग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	यः	यौ	ये
द्वि०	यम्	"	यान्
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः
च०	यस्मै	"	येभ्यः
पं०	यस्मात्	"	"
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्
स०	यस्मिन्	"	येषु

यद् नपुंसक०

प्र०	यत्	ये	यानि
द्वि०	"	"	"

आक्षेपाणां श्वाभ्यानो पुल्लिङ्गानी भा३क.

यद् (स्त्रीलिंग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	या	ये	याः
द्वि०	याम्	"	"
तृ०	यया	याभ्याम्	याभिः
च०	यस्यै	"	याभ्यः
पं०	यस्याः	"	"
ष०	"	ययोः	यासाम्
स०	यस्याम्	"	यासु

एतद् (आ) (पुल्लिङ्ग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	एषः	एतौ	एते
द्वि०	एतम्-एनम्	एतौ-एनौ	एतान्-एनान्
तृ०	एतेन-एनेन	एताभ्याम्	एतैः
च०	एतस्मै	"	एतेभ्यः
पं०	एतस्मात्	"	"
ष०	एतस्य	एतयोः-एनयोः	एतेषाम्
स०	एतस्मिन्	"	एतेषु

एतद् (नपुंसक०)

प्र०	एतत्	एते	एतानि
द्वि०	एतत्-एनत्	एते-एने	एतानि-एनानि
आङीनां श्पाञ्यानां पुट्टिलगनी भाश्क.			

एतद् (स्त्रीलिंग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	एषा	एते	एताः
द्वि०	एताम्-एनाम्	एते-एने	एताः-एनाः
तृ०	एतया-एनया	एताभ्याम्	एताभिः
च०	एतस्यै	”	एताभ्यः
पं०	एतस्याः	”	”
ष०	”	एतयोः-एनयोः	एतासाम्
स०	एतस्याम्	”	एतासु

इदम् (आ) पुल्लिङ्ग.

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	अयं	इमौ	इमे
द्वि०	इमम्-एनम्	इमौ-एनौ	इमान्-एनान्
तृ०	अनेन-एनेन	आभ्याम्	एभिः
च०	अस्मै	”	एभ्यः
पं०	अस्मात्	”	”

ष०	अस्य	अनयोः-एनयोः	एषाम्
स०	अस्मिन्	"	एषु

इदम् (नपुंसक०)

प्र०	इदम्	इमे	इमानि
द्वि०	इदम्-एनत्	इमे-एने	इमानि-एनानि

आङीनां इषाज्यातो पुट्लिङ्गनी भाङ्क.

इदम् (स्त्रीलिङ्ग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	इयम्	इमे	इमाः
द्वि०	इमाम्-एनाम्	इमे-एने	इमाः-एनाः
तृ०	अनया-एनया	आभ्याम्	आभिः
च०	अस्यै	"	आभ्यः
पं०	अस्याः	"	"
ष०	"	अनयोः-एनयोः	आसाम्
स०	अस्याम्	"	आसु

अदस् (ते, पेक्षुः) (पुल्लिङ्ग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	असौ	अम्	अमी
द्वि०	अमुम्	"	अमून्

તૃ૦	અમુના	અમૂમ્યામ્	અમીભિઃ
ચ૦	અમુભૈ	"	અમીભ્યઃ
પં૦	અમુષ્માત્	"	"
ષ૦	અમુષ્ય	અમુયોઃ	અમીષામ્
સ૦	અમુષ્મિન્	"	અમીષુ

અદસ્ (નપુંસક)

પ્ર૦	અદઃ	અમ્	અમૂનિ
દ્વિ૦	"	"	"

બાકીનાં રૂપાખ્યાનો પુર્વિજની માફક.

અદસ્ (સ્ત્રીલિંગ)

૧૧કવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્ર૦	અસૌ	અમ્:
દ્વિ૦	અમૂમ્	"
તૃ૦	અમુયા	અમૂભિઃ
ચ૦	અમુભ્યૈ	અમૂભ્યઃ
પં૦	અમુભ્યાઃ	"
ષ૦	"	અમૂષામ્
સ૦	અમુભ્યામ્	અમૂષુ

હદસ્-નજીકના પદાર્થ માટે, ષતદ્-વધારે નજીકના પદાર્થ માટે,
અદસ્-દૂરના પદાર્થ માટે અને તદ્ પ્રત્યક્ષ ન હોય તેવા પદાર્થ
માટે વપરાય છે.

ટિપ્પણ

ગીર્વાણસાહિત્યસોપાનમ્—ગીર્વાણઃ = દેવ. સોપાનમ્ = પગથિયું. ગીર્વાણોનું સાહિત્ય-દેવોનું સાહિત્ય, અર્થાત્ સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય. તેમાં ચઢવાનું પગથિયું. અર્થાત્ સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસનું પહેલું પુસ્તક.

સાથેના બીજા દેવવાચક શબ્દો યાદ કરો:

અમરા નિર્જરા દેવાન્નિદશા વિબુધાઃ સુરાઃ ॥

[અમરકોશ]

સૂક્તિરત્નાનિ—સૂક્તિઃ=સુ+ઉક્તિ-સારં વચન. સારાં વચનો એ જ રત્નો.

શ્લો. ૧

કરબદરસદૃશમ્. કરઃ=હાથ. બદરમ્=ખોર. સદૃશમ્=સરખું. અર્થાત્ હાથમાં (એટલે કે હથેળીમાં) રહેલા ખોરની માફક.

અખિલમ્=આખું. ભુવનતલમ્=ભુવન+તલમ્-જગતનું તળ.

યત્પ્રસાદતઃ-યત્+પ્રસાદ+તસ્ -જેના પ્રસાદથી. તસ્ પ્રત્યય અહીંઆ પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં વપરાયો છે.

સૂક્ષ્મમતયઃ પ્ર. બ. વ.-(સૂક્ષ્મ+મતિ)=સૂક્ષ્મ છે મતિ જેઓની તે, કવિઓ.

સરસ્વતીવાચક શબ્દોઃ ગ્રાહી તુ ભારતી ભાષા

ગીર્વાન્ વાણી સરસ્વતી. [અ. કો.]

ભાવાર્થઃ—સરસ્વતીની કૃપાથી કવિઓ આખા વિશ્વને હથેળીમાં રહેલા ખોરની જેમ સમગ્ર રીતે જોઈ શકે છે.

શ્લો. ૨

આ શ્લોકમાં વિદ્યાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. જ્ઞાસ્યતે તથા પૂજ્યતે-ક. પ્ર. ત. પુ. એ. વ. વ. કા. રૂપો તરફ વિદ્યાર્થી ધ્યાન

આપે. શંસ્. (વખાણુવું) ધાતુનો અનુસ્વાર ક. પ્ર. માં લોપાય છે.
 વિદ્યાહીનઃ-વિદ્યા+હીનઃ વિદ્યા રહિત. હીન-હા=(છોડવું)
 ધાતુનું ક. ભૂ. કૃ. વિદ્યાથી છોડાયેલો. અર્થાત્ વિદ્યા વિનાનો.

શ્લો. ૩

કિં કુલેન વિશાલેન-વિશાળ એટલે કે ઉંચા કુળનું શું
 પ્રયોજન છે અર્થાત્ તે નકામું છે. કિં શબ્દ તૃતીયા વિભક્તિવાળા
 શબ્દની સાથે વાપરવાથી તે વસ્તુનું શું પ્રયોજન છે-અર્થાત્
 કશું પ્રયોજન નથી; એટલે કે તે વસ્તુ નકામી છે એવો અર્થ
 થાય છે.

કૃમિઃ (પું.) કીડો. સુગન્ધિષુ-સુ+ગન્ધઃ સારી છે ગન્ધ જેની.
 ભાવાર્થઃ-ઉંચાઇનું સાચું કારણ શીલ (એટલે કે સાફ
 વર્તન કરવાપણું) જ છે. કીડાઓ સુગન્ધિ
 ફૂલોમાં હોય છે તેથી તે કાંઈ સારા મનાતા નથી.

શ્લો. ૪

સુત=સ્વર્ (=સુષ્ટ જવું) ધાતુનું ભૂ. કૃ.
 શેખસહી જેવા મનોરથો કરવાથી કાંઈ વળતું નથી.

શ્લો. ૬

તોયમ્=પાણી. પતિતમ્. પત્નું ભૂ. કૃ. પડેલું. સર્વદેવનમ-
 સ્કારઃ સર્વ+દેવ+નમસ્કાર=બધા દેવોને કરેલો નમસ્કાર.
 અર્થાત્ કોઈપણ દેવને કરેલો નમસ્કાર.

કેશવઃ=પરમેશ્વર.

ભાવાર્થઃ-કોઈપણ દેવને સાચી ભક્તિથી કરેલો નમસ્કાર
 અન્તે એક જ પરમેશ્વરને પહોંચે છે.

શ્લો. ૭

આમરણમ્=શણગાર; અર્થાત્ શોભા આપનાર.

આ શ્લોકમાં કોણ કોનો શણુગાર છે તે તરફ તથા શણુગારની સાંકળ તરફ વિદ્યાર્થી ધ્યાન આપે.

શ્લો. ૮

વ્યાધિતસ્યૌષધમ્ વ્યાધિતસ્ય ઔષધમ્. આમાં રહેલી સંધિ વિચારો. વ્યાધિતઃ રોગી.

શ્લો. ૯

ભૂષણૈઃ કિં પ્રયોજનમ્=ધરેણાનું શું કામ છે?—અર્થાત્ નકામાં છે. સરખાવો કિમ્ના તૃતીયા સાથેના પ્રયોગ માટે શ્લો. ૩.

ભૂષણની કલ્પના માટે સરખાવો શ્લો. ૭.

શ્લો. ૧૦

અમૃતમ્ અર્થાત્ અમૃતની જેમ આનંદ આપનાર તથા હિતકારક. શિશિરઃ-રમ્-શિયાળાનો પાછલો ભાગ. પ્રિય-દર્શનમ્ ગમતી વસ્તુનું દર્શન. રાજસંમાનમ્. રાજન્+સંમાનમ્ =રાજાએ આપેલું માન. ક્ષીરભોજનમ્-ક્ષીર+ભોજન. ક્ષીરમ્=ખીર. તેનું ભોજન.

શ્લો. ૧૧

યોગેન-યોગઃ=સતત અભ્યાસ. મૃજા=રવચ્છ રાખવું તે. વૃત્તમ્=સાંઈ વર્તન. આમાં કોણ કોનાથી સચવાય છે તે તરફ વિદ્યાર્થી ધ્યાન આપે. સરખાવો. શ્લો. ૭. ૯. ૧૦.

શ્લો. ૧૨

શ્લોષમ્=જેનાથી સંભળાય તે, કાન. શ્રુતમ્ શ્રુતું ક. ભૂ. ક. =સંભળેલું, સંભળીને પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન, કોઇપણ રીતે પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન. પ્રાચીન કાળમાં ભણવા ભણાવવા માટે મુખ્યત્વે મુખપાઠ અને શ્રવણનો ઉપયોગ થતો. તે ઉપરથી શ્રુત જ્ઞાનના

અર્થમાં વપરાય છે. શ્રોત્રમ્ અને શ્રુતમ્ એક જ શ્રુ=સંભળવું
ધાતુમાંથી સધાયેલા છે. કઙ્કણમ્—અંગડી અથવા કઢી. વિભાતિ
શોભે છે. વ. કા. ત્રિ. પુ. એ. વિ+ભા=શોભવું.

ભાવાર્થ:—આ શ્લોકમાં કષ્ટ ઇન્દ્રિયો કષ્ટ વસ્તુ વડે શોભાય
તે વર્ણવ્યું છે, અને કષ્ટ દેખીતી સુંદર વસ્તુથી
શોભા નથી થતી તે પણ કહ્યું છે. સરખાવો.
શ્લો. ૭. ૧.

શ્લો. ૧૩, ૧૪

આ બન્ને શ્લોકો સાથે લેવાથી જ આખો અર્થ પૂરો થાય
છે. એવા શ્લોકોના બેડકાને યુગ્મ કહે છે. યુગ્મમ્=બેડકું.
પહેલા શ્લોકમાં પ્રશ્નો છે, બીજામાં ઉત્તરો છે. સ્થાપ્યતે=સ્થા
નું પ્રે. ભે. નું ક. પ્ર. ત્રિ. પુ. એ. વ. સ્થિર રખાય છે, દઢ
કરાય છે.

દયાદાનેન=દયા+દાન=દયા તથા દાન મળીને, તે વડે. અવ-
સ્થાપ્યતે=સ્થિર રખાય છે.

શ્લો. ૧૫

તોવ્રતરમ્=તીવ્ર+તર=વધારે તીવ્ર. વધારે પીડા કરે તેવું.
સરખામણીમાં વધારાપણું સૂચવવા તર પ્રત્યય શબ્દોને
લગાડાય છે. અનૃતમ્=અસત્ય.

શ્લો. ૧૬

સર્વજ્ઞૈઃ સર્વ+જ્ઞ=સર્વ જાણનાર. ઋષિઓ, મુનિઓ, તીર્થંકરો
ઈત્યાદિ ધર્મનું રહસ્ય જાણનારાઓ. પરિભાષિતા=શ્રી. લિં.
પરિભાષિતનું પરિ+ભાષિત=ભાષનું ક. ભૂ. કૃ. નિશ્ચિત
રીતે કહેવાઈ છે. અશોષઃ=અ+શોષ. શોષ=ખાડી રહેલું. જેમાં
ખાડી ન રહ્યું હોય તે અશોષ=આખો. વિસ્તરઃ=વિસ્તાર,
ફેલાવો.

ભાવાર્થ:—સર્વ જીવોની અહિંસા એ જ ધર્મ માત્રનું મૂળ છે. ધર્મની બીજી બાબતો તેમાંથી જ નીકળે છે.

શ્લો. ૧૭

ચાણ્ડાલ:—ચણ્ડાળ તથા અતિશય દુષ્ટ એવા બે અર્થમાં આ શબ્દ આ શ્લોકમાં વપરાયો છે. **બ્રાહ્મણ:**—બ્રાહ્મણ તથા સદ્ગુણી એવા બે અર્થમાં વપરાયો છે.

ભાવાર્થ:—ચણ્ડાળ કોષ્ઠપણુ જાતિમાં મળી આવે છે, તેમ જ બ્રાહ્મણ પણ કોષ્ઠપણુ જાતિમાં મળી આવે છે. ચણ્ડાળપણુ તથા બ્રાહ્મણપણુ જાતિ ઉપર આધાર રાખતાં નથી; શીલ ઉપર આધાર રાખે છે.

શ્લો. ૧૮

इदं सर्वम्=આ આખું જગત. एकवर्णम्=एक+वर्ण=જેમાં એક જ વર્ણ છે એવું. क्रियाकर्मविभागेन=क्रिया+कर्मन्+विभाग=ક્રિયા તથા કર્મના વિભાગ ઉપરથી. चातुर्वर्ण्यम्=चतुर्+वर्ण. ઉપરથી च्यञ् (य) તદ્વિત પ્રત્યય ઉમેરીને સધાયેલું ૩૫ चातुर्वर्ण्यम्. ચાર વર્ણોનો સમુદાય. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य અને शूद्र—ચાર વર્ણો. व्यवस्थितम्. वि+अव+स्था-नुं भू. कृ. ગોઠવાયું.

ચાર વર્ણ જન્મથી સિદ્ધ નથી પણ ગુણ અને કર્મથી થયેલા છે.

શ્લો. ૧૯

कुटी=કુંપડી. निर्द्धरः=ઝરો. विभवः=વૈભવ. विभवैः किं प्रयोजनम्. સરખાવો. શ્લો. ૯. અને ૩. સાથેના ઝરાવાચક શબ્દો યાદ કરો. उन्नः प्रस्रवणो वारिप्रवाहो निर्द्धरो ह्यरः

[અ. કો.]

શ્લો. ૨૦

નીરમ્=પાણી. નીરજમણ્ડિતમ્-નીરજ+મણ્ડિત. નીરજમ્
 નીર+જ=પાણીમાં જન્મેલું,-કમળ. તેનાથી મણ્ડિત-શોભા
 પામેલું મરાલઃ=રાજહંસ. માનસમ્=મન, અને માનસ સરોવર.
 કૈલાસ પર્વત પાસે આવેલું આ સરોવર ચોમાસામાં હંસોતું
 રહેદાણું અને છે.

સાથેના કમલવાચક શબ્દો યાદ કરે।

સહસ્રપત્રં કમલં શતપત્રં કુશેશયમ્ ।

પદ્મેરુહં તામરસં સારસં સરસીરુહમ્ ॥

(અ. કો.)

શ્લો. ૨૧

કૃત્સ્ના. (કૃત્સ્નનું. સ્ત્રી. લિં.=)આખી. સહ્યાદ્રિના ઉત્તર
 ભાગમાં આવેલા ગોદાવરીના પ્રદેશની સુંદરતા વાસ્ત્વિકરૂપે
 રામાયણમાં વર્ણવી છે.

પાઠ ૧

બાલાવમાનનમ્

નહાના બાળકોનું અપમાન કરવાથી પાપ થાય છે એ આ કથાનો ભાવાર્થ છે.

આ કથા કામદેવનૃપતિકથા નામના ગ્રંથમાંથી લીધી છે. તેના કર્તા જૈનાચાર્ય શ્રીમેરુતુંગસૂરિ છે.

કથાઓમાં જેમ ઘણી વાર વર્તમાન કાળ ભૂતકાળમાં વપરાય છે તેમ આ ગ્રંથમાં આપેલી કથાઓમાં છે તે ચતુર વિદ્યાર્થી સમજ લેશે.

મરતક્ષેત્રે=હિંદુસ્તાનમાં. નામ અવ્યય.=નામે. આ શબ્દ અહીંઆ અવ્યય તરીકે વપરાયો છે. નામન્ (નામ) નો નામ તરીકે ઉપયોગ બાણીતો જ છે. મહીપાલઃ મહી+પાલ. મહી=પૃથ્વી, પાલ=પાળનાર. પૃથ્વીનો પાળનાર અર્થાત્ રાજા.

પટ્ટદેવી=પટરાણી. અન્યદા=(અવ્યય) એક વેળાએ. ગવાક્ષઃ=ગોખ. વિવરમ્=બાકોડું. કુષ્કુટી=ફૂકડી, અનપત્યતા=અપત્ય એટલે બાળક ન હોવાની સ્થિતિ. દ્રાણમ્=નાક. સદનમ્=ધર મહિષી=પટરાણી. કથયતિ=જેને કહેવાનું હોય તે ચતુર્થીમાં આવે. પતાવતા (અવ્યય)=એટલામાં. આરામપાલકઃ-આરામ+પાલક-આરામઃ=અગીચો. પાલકઃ=રખેવાળ. અગીચાનો રખેવાળ, બાગવાન. સંપ્રતિ (અ)=હમણાં. સમવસરતિ વ. કા. ત્રિ. પુ. એ. વ. સમ્+અવ+સ્ટ=ઉતારો કરવો, મુકામ કરવો; આ શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં આ અર્થમાં રૂઢ છે. જૈનો ગુજરાતી ભાષામાં ‘સમોસરણુ’ શબ્દ વાપરે છે તે સં. સમવસરણમાંથી આવેલો છે. તે આ ક્રિયાપદમાંથી સધાયેલું નામ છે. ક્ષિતિપીઠમ્ ક્ષિતિ+પીઠ. ક્ષિતિઃ (સ્ત્રી)=જમીન. પીઠમ્=ખેડક. જમીન એ જ ખેડક. અર્થાત્ જમીન ઉપર રાજા ખેડો.

ધર્મદેશના ધર્મ+દેશના. દેશના=ઉપદેશ. ધર્મનો ઉપદેશ. દેશના શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં આ અર્થમાં ૩૯ છે. દેશના-દિશ્ ધાતુ ઉપરથી સધાયેલો શબ્દ છે. ઉપદેશ-માં પણ આ જ ધાતુ છે. અનન્તરમ્ (અ) પછી. પૃચ્છ-દ્વિકર્મક ધાતુ છે. જેને પૂછવાનું હોય અને જે પૂછવાનું હોય તે બન્ને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં આવે.

પાઠ. ૨

મવ:-જન્મ. કૌટુમ્બિક: કુટુમ્બનું પોષણ કરનાર વડીલ. અહીંઆ કણ્ઠી અથવા ખેડૂતના અર્થમાં આ શબ્દ સમજવો. પ્રાતિવેશિક:, પ્રાતિવેશિક:-પાડોશી. નિષ્પન્નસ્ય=પાકેલો, તૈયાર થયેલો. કૃષિકર્મક-કૃષિ+કર્મક-ખેતીનું કામ, પાક. ફલિકા=ફળી, શિંગ-જેવી કે ચોળાફળી વગેરે. ચિર્મટમ્=ચીલડું. નિર્મર્ત્સ (૧૦ ગ. આ.) ગાળો દેવી. દુરાચારા:=દુર્+આચાર. દુષ્ટ છે આચાર જેમનો તે, અર્થાત્ ખરાબ વર્તનવાળો. આકારિતા:=આ+કૃ ના. પ્રે. ભૂ. કૃ. ખેલાવ્યા. આમાં ઠપકો આપવાની ધરગથ્ય ભાષા તરફ વિદ્યાર્થી ધ્યાન આપે. યત્ ક્રિયતે. ઇત્યાદિ-તમારું જે કરાય તે બધુંયે આપું છે, એટલે કે તમને જે કાંઈ કરીએ -જે કાંઈ સજા કરીએ તે આપી છે. સ્તોક=થોડું. પરં કિં ક્રિયતે=પણ શું કરીએ ? રક્ષક:=રક્ષણ કરનાર, ખેડૂત. રક્ષકસ્ય ઇત્યાદિ. ખેડૂતને પણ પાડોશીનાં છોકરાં ખરાં જ; એટલે તેમને મારવા શી રીતે ? મળનાત્=મોલવાથી. આલોચિતમ્=કરેલા કર્મનો ફરી વિચાર કરી જવો. જૈનસાહિત્યમાં આ શબ્દ ૩૯ છે. સન્તાનાન્તરાયાત્=સન્તાન+અન્તરાય. ફરજંદ પામવામાં અંતરાય થાય, અર્થાત્ વિધન થાય તેવું કર્મ.

પાઠ. ૩

ધેનુમૂર્લ્લકથા:-ધેનુ+મૂર્લ્લ+કથા ધેનું=ગાય, મૂર્લ્લ=મુરખ માણસ ધેનુની બાબતમાં મુરખાઈ બતાવનાર માણસની વાર્તા. કથાસરિ-

ત્સાગર-એટલે અનેક વાર્તાશ્રી નદીઓ જેમાં એકત્ર થઈ છે એવો સાગર જેવો ગ્રંથ. આ ગ્રંથ મૂળ પૈશાચી ભાષામાં ગુણાઢ્ય કવિએ લખેલો, તેનો સંસ્કૃત પદ્યમય અનુવાદ સોમ-દેવભટ્ટે કર્યો છે. તેમાંથી થોડીક વાર્તાઓ આ પ્રથમસોપાનમાં લીધી છે. શતપલમ્=શત+પલ. પલમ્-ચાર કર્પક (એક જાતનું તોલ) પ્રતિદિનમ્ (પ્રતિ+દિન) દિને દિને इति પ્રતિદિનમ્ દરરોજ.

સમાયાતઃ-સમ્+આયાત. આયાત આ+યાતઃ. યા ધાતુનું જૂ. કૃ. આવ્યો.

પ્રાજ્યમ્=(વિ.) ધણું. એ જ અર્થના નીચેના શબ્દો યાદ કરો:—
પ્રભૂતં પ્રચુરં પ્રાજ્યમદન્ત્રં बहुलं बहु (અ. કો.). પકવારમ્ (પક+વાર) એક જ વખતે; લભ્યમ્- (લભ્ ધાતુનું કર્મણિ વિધ્યર્થ કૃદન્ત) =મળવાને માટે યોગ્ય છે, મળવું જોઈએ-આવા કૃદન્તો વિશેષણ હોવા છતાં ક્રિયાપદ તરીકે સંસ્કૃતમાં વપરાય છે. એ વિધ્યર્થ કૃદન્તની વાક્ય રચના સંસ્કૃતભાષામાં અત્યંત ૩૬ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ ધ્યાનમાં રાખે. इति-એવો વિચાર કરીને; મુગ્ધઃ=મુરખ. મુગ્ધ એ શબ્દનો સુંદર એવો બીજો પણ અર્થ છે. પણ અહીંયાં મુરખ એ જ અર્થ લેવો.

સ્થાપયતિ સ્મ=સ્થાપયતિ પ્રેરક વ. કા. ત્રિ. પુ. એ. વ. રાખે છે. સ્મ એ અવ્યય વર્તમાનકાળના રૂપોની સાથે મુકવાથી ભૂતકાળનો અર્થ બતાવે છે; તેથી સ્થાપયતિ સ્મ=રાખી. ચિરકાલ-પર્યન્તમ્-ચિર+કાલ+પર્યન્ત. ધણું વખત સુધી. દોહનસ્યા-ભાવાત્-દોહન ન થવાથી.

છિન્નમ્-છિદ્ ધાતુનું જૂ. ક. છિદ્-તુટી જવું. છિન્નમ્-ઉડી ગયું. દોહન વિના ધણું દિવસ સુધી રાખવાથી ગાયનું દૂધ ઉડી જાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

પાઠ. ૪

તૃષિતસ્ય જડસ્યકથા

તૃષિત તૃષા+ઇત. ઇત પ્રત્યય નામોને લગાડવાથી 'વાજો' એવો અર્થ થાય છે. તૃષિત=તરસવાજો; તરસ્યો. જડ (વિ०)=મુરખ. પથિક=(પથિન્-માર્ગ. આ શબ્દમાંથી સધાયેલો શબ્દ) વટેમાર્ગુ, મુસાફર. પારં ગત્વા=પાર જઈને, માંથી પસાર થઈ; વ્યાકુલ=અકળાઈ ગયેલો. સલિલમ્-પાણી.

નીચેના પાણીવાચક શબ્દો યાદ કરો:—સલિલં કમલં જલમ્ ।

પયઃ કીલારમમૃતં જીવનં ભુવનં વનમ્ ।

અમ્બોઽર્ણસ્તોયપાનીયનીરક્ષીરામ્બુશમ્બરમ્ । (અ. કો.)

ઇયત્ (વિ०) આટલું; પરિહાસઃ=મસ્કરી; ચેત્ (અ०)=જ્ઞે.

ઉપહસિતઃ ઉપ+હસ+ હસ્ ધાતુનું ભૂ. કૃ. જ્ઞેની મસ્કરી કરવામાં આવી છે તેવો.

પાઠ. ૫

વિનયમાહાત્મ્યમ્

આ કથામાં વિનય રાખવાથી જ વિદ્યા સ્ફુરે છે એવો ભાવાર્થ છે. પુરા (અ.) પહેલાં, પ્રાચીનકાળમાં. કિલ (અ.) આમ કહેવાય છે એ અર્થમાં કથાના પ્રારંભમાં વપરાય છે. કોઽપિ=કોઈ. કિમ્ અવ્યયની સાથે અપિ, ચિત્ અથવા ચન વાપરવાથી પ્રશ્નાર્થ મટી જઈ કોઈ એક એવો અર્થ થાય છે. વિશેષ્યપ્રમાણે કિમ્ ની વિભક્તિ કરી અપિ વગેરે જોડવામાં આવે છે. આકર્ષણવિદ્યા આકર્ષણ+વિદ્યા. આકર્ષણમ્-ખેંચવું. પદાર્થોને પોતાના તરફ ખેંચી લાવવાની વિદ્યા. તજ્ઞઃ તત્+જ્ઞ=તે જાણનાર. અમુક વિદ્યાનો જાણનાર, વિદ્વાન. માતજ્ઞઃ=ચંડાળ. અગ્રે=આગળ ઊર્ધ્વમ્ (અ.)=ઉંચો, ઉભો. સંસ્થાપયતિ-સં+સ્થાનું પ્રે. ત્રિ. પુ. એ. વ. સ્થાપે છે, રાખે છે. ઊર્ધ્વં સંસ્થાપયતિ-ઉભો રાખે છે. ચઙ્ગં ચાકર્ષતિ=તલવાર ખેંચે

છે; ખઠીકળતાવવા તલવાર ખેંચીને સામી રાખે છે. વિદ્યા ન સ્ફુ-
રતિ=વિદ્યા સ્ફુરતી નથી, ચઢતી નથી. મહીશ:=રાગ. મહી+ઈશ.
અમાત્ય:=પ્રધાન. નિવેશયતિ=ખેસાડે છે. નિ. વિશ્વ. પ્રે. વ. કા.
ત્રિ. પુ. એ. વ. સ્વયમ્ (અ.) પોતે. યોજિતાઞ્જલિઃ-યોજિત+અઞ્જ-
લિ=યોગ છે અંજલિ જેણે; જેણે હાથ જોડ્યા છે તે. આયચ્છતિ-આ
+દા (યચ્છ)=લેવું.

પાઠ. ૬

મુગ્ધશ્રમણકથા—મુગ્ધ+શ્રમણ+કથા. શ્રમણઃ બૌદ્ધ અથવા જૈન
સાધુ. આ પાઠમાં બૌદ્ધ સાધુ છે. એક મુરખ બૌદ્ધ સાધુની
વાર્તા. વિહારઃ=બૌદ્ધ સાધુઓનો મઠ. રથ્યા=જેના ઉપરથી
રથ વગેરે વાહનો ચાલે છે તે અર્થાત્ રસ્તો. સારમેયઃ=કુતરો.
કુતરાના અર્થમાં નીચેના સંસ્કૃત શબ્દો યાદ કરો:—

કૌલેયકઃ સારમેયઃ કુક્કુરો મૃગદંશકઃ ।

શુનકો ભષકઃ શ્વા સ્યાત્ । (અ. કો.)

જાનુ (ન.) ઢિંચણુ. દષ્ટઃ દંશ ધાતુનું ભૂ. કૃ. કરડાયેલો. કિં વૃત્તમ્-
શું થયું? વૃત્ત-વૃત્તું ભૂ. કૃ.=થયું; પૃષ્ટઃ પૃષ્ઠ નું ભૂ. કૃ.=પૂછાયેલો. પ-
કૈકશઃ-શસ્ પ્રત્યય એકી વખતે કેટલી સંખ્યા છે તે બતાવે છે. પકૈ-
કશઃ (પક+પક+શસ્) દરવખતે એક એકને. બધા લોકોને કુતરું કર-
ડ્યું છે એ વાત એકી વખતે કહેવાનો ઉપાય પોતે જ શોધી કાઢે છે. સક્ર-
ત્-(અં) એકવાર. બોધયિતુસ્-(તુમ્ પ્રત્યય ‘માટેના’ અર્થમાં ધાતુ-
ઓને લગાડાય છે) જણાવવા માટે. આલોચ્ય (આ+લુચ્ આ. પ. નું
સંબંધક ભૂત. કૃ.)=વિચાર કરીને. દ્રુતમ્-ઝડપથી. અકાલે (અ+કાલઃ)
યોગ્ય સમય ન હોવા છતાં; અકારણે (અ+કારણમ્) યોગ્ય કારણ
ન હોવા છતાં. મિલિતાઃ (મિલ્ નું ભૂ. કૃ.)=મેળા થયેલા.
કિમર્થમ્=શા માટે (કિમ્+અર્થ); અથ=ત્યાર પછી. પરમ્=
(અં) પણ. પકૈકસ્મૈ (પક+પક=પકૈક) સર્વનામ તરીકે વપરાય

છે. એક એકને. પૃચ્છકઃ=પૂછનાર. સંઘટ્ટિતાઃ સમ્+ઘટ્ટનું ભૂ. કૃ. ભેગા કર્યાં; સમમેવ=સમસ્+એવ=એકી સાથે જ; કોડયમ્ ઈ. કઃ અયં અલ્પસ્ય કૃતે મહાસંરમ્ભઃ. કૃતે=માટે સંરમ્ભઃ=ધમાલ, ખટા-ટોપ. નજીવા કામને માટે આટલી બધી ધમાલ શી ?

પાઠ. ૭

ધૈર્યમાહાત્મ્યમ્:—નિરાશ ન થતા ખંતથી કામ કરવાથી કળ મળે છે તે આ કથામાં કહેલું છે. ધૈર્યમ્-ધિરજ; ઋર્ધ્વમ્—(અ. ૦) ઉપર. સિદ્ધકુમારકઃ=સિદ્ધ+કુમારક. સિદ્ધ એ દેવાની એક પેટાળતિ છે. આવી જાતિઓની યાદી અમરકોશમાં આ પ્રમાણે આપી છે:—

વિદ્યાધરાપ્સરોયક્ષરક્ષોગન્ધર્વકિન્નરાઃ ।

પિશાચો ગુહ્યકઃ સિદ્ધો ભૂતોઽમી દેવયોનયઃ ॥

તૃણમયાન્ (તૃણ+મય) મય પ્રત્યય ‘થી બનાવેલું’ એ અર્થમાં શબ્દોને લગાડાય છે. તૃણમ્=ધાસ તૃણમય=ધાસથી બનાવેલું; પશ્વઃ= પાંખ. પાર્શ્વ (પુ. ન.) બાજુ. પાર્શ્વયોઃ=પડખે; બાજુપર. આવધ્ય=બન્ધનું સંબંધક ભૂત. કૃ. બાંધીને; ઉત્પ્લુત્ય ઉત્+પ્લુ+ય પ્લુ (ગ. ૧. આ). કુદવું. ઉત્પ્લુ=ઉંચે કુદવું. ઉત્પ્લુત્ય=ઉંચે કુદીને (સં. ભૂ. કૃ.). ગગનમ્—આકાશ. ગતેઃ અભ્યાસં અશિક્ષત=ઉડવાની કળાનો અભ્યાસ કર્યો. ઉડ્યનમ્ (ઉત્+ડ્યનમ્) ડ્યનમ્=ઉડવું હી ગ. ૧ આ. ધાતુમાંથી સધાયેલું નામ; ક્લાન્ત=(ક્લમ્ તું ભૂ. કૃ.) થાકી ગયેલો. અનુકમ્પા=દયા, કૃપા; અર્હ (ગ. ૧. ૫.) લાયક થવું. અનુચરઃ (અનુ+ચર્=માંથી નામ) સેવક, સંજાતા (સમ્+જાત) જાત-જન્ તું ભૂ. કૃ.=ઉત્પન્ન થઈ.

પાઠ. ૮

ક્રોધનોપહાસઃ=(ક્રોધન+ઉપહાસ) ક્રોધન=ક્રુધ્માંથી કૃદન્ત વિશેષણ =ક્રોધી. ઉપહાસઃ=મસ્કરી.સ્વગુણાનામ્ એ શબ્દનો વર્ણનમ્

એ શબ્દની સાથે અન્વય કરવો. અભ્યન્તરમ્=અંદરનો ભાગ. પ્રવૃત્તમ્=આલેખું (પ્ર+વૃત્) આકર્ણયતિ સ્મ=સાંભળ્યું. આ+કર્ણ (ગ.૧૦.૩.)=સાંભળવું. ધરના અંદરના ભાગમાં જેને વિશે વાતો ચાલતી હતી તે પોતે બહાર ઉભો રહી સાંભળતો હતો. વહિઃ સ્થિતઃ=બહાર ઉભો રહેલો. અન્તઃસ્થિતઃ=અંદર આવેલો અંદર બેઠેલો. પ્રભૂત (વિ.) ઘણું. અતીવ (અ.) અતિશય, અત્યંત. સાહસયુક્તઃ (સાહસ+યુક્ત) યુક્ત 'અમુકવાળો' એ અર્થ બતાવે છે. સાહસયુક્તઃ=સાહસવાળો, સાહસિક. પરમ-ક્રોધનઃ ભારે ક્રોધી.

સહસૈવ=એકાએક; વર્ણયિતુઃ (વર્ણયિત્) વર્ણન કરનારનું. ગલે વહ્નં અવેષ્ટયત્=ગળાની આસપાસ લુગડું વિટવું, (એને ફાંસો દેવાને માટે); જાલ્મ (વિ.) હરામખોર; દુષ્ટ. મદ્રમુખ મદ્ર+મુખ=મદ્ર (વિ.) સાફ. સાફ છે મુખ જેનું તે; ભક્ષા માણસ ! એ ગુજરાતી પ્રયોગ જેવો સંસ્કૃતમાં એક રૂઢ પ્રયોગ. આવિષ્કૃતમ્=આવિસ્+કૃત. આવિસ્ એ ઉપસર્ગનો અર્થ પ્રકટ એવો થાય છે. આવિષ્કૃત પ્રકટ કર્યો.

પાઠ. ૯

શિશોરાક્ષિરસસ્યાખ્યાનમ્ આંગિરસ નામના બાળકની કથા. આ પાઠમાં આપેલી કથા તાણ્ડ્યમહાપ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથમાંથી લીધેલી છે. વેદસાહિત્યના અમુક ગ્રંથોને પ્રાહ્મણ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ પ્રાહ્મણ શબ્દનો વર્ણવાચક પ્રાહ્મણ શબ્દ સાથે જોડાણો કરવો નહિ. કથાનો ભાવાર્થ એ છે કે જે જ્ઞાની છે એ ખરો વડિલ છે.

શિશુઃ=બાળક. વા આક્ષિરસઃ=વૈ આક્ષિરસઃ. જે નો આય્ થયો, અને પછી ચ્ નો લોપ થયો. ચ્ નો લોપ થયાથી બે સ્વરોની સંધિ થઈ નથી. આ સંધિનો આખો નિયમ શિખી લ્યો. વૈ=અવ્યય. અમુક હતું એમ ભાર દબને કહેવા માટે આ

અવ્યય વપરાય છે. કેટલીકવાર કાંઈ ખાસ અર્થ વિના પણ જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ અવ્યય વપરાયેલું છે. આક્ષિરસઃ અક્ષિરસ્ નામના ઋષિના કુળનો તે આક્ષિરસ. બૃહસ્પતિ જે આંગિરસનો પુત્ર કહેવાય છે તેનું બીજું નામ પણ આંગિરસ છે.

મન્ત્રકર્તૃણામ્ મન્ત્ર+કર્તૃ. મન્ત્રઃ=વેદના સૂક્તની કડી. ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાં જે દેવતાઓની પ્રાર્થનાઓ આદિ છે તે મન્ત્ર કહેવાય છે. આ મન્ત્રોના કરનારા ઋષિઓ હતા, જે આ મન્ત્રોના રચનારા જ્ઞાનીઓ ગણાતા. આજક આંગિરસ ન્હાનપણથી જ મન્ત્રકર્તા હતો, કવિ હતો, જ્ઞાની હતો તેથી તે વડિલપણનો દાવો કરે છે. પિતૃન્ વડિલોને પિતૃ (આપ, વડિલ) દિ. બ. વ. પુત્રકા इत्यामन्त्रयत= બેટાઓ કહી સંબોધન કર્યું. આમન્ત્રયત. આ+મન્ત્ર= બોલાવવું ૧૦. ગ. આ. નો ભૂ. કા. નો ત્રિ. પુ. એ. વાવ. વેદ સાહિત્યમાં વપરાતું એક વૈ ના જેવું અવ્યય. ઉદજયત્ ભ. ભૂ. કા. ત્રિ. પુ. એ. વ. ઉદ્+જિ. હત્યો.

પાઠ. ૧૦

પ્રદ્વેષફલમ્ જૂઓ પાઠ. ૧. ૨, ૫. આ પાઠનો ભાવાર્થ એ છે કે પોતાની સાથે ભણનારની હેંશિયારીની અદેખાઈ કરવાથી વિદ્યા આવડતી નથી.

પ્રદ્વેષઃ=અદેખાઈ. રાક્ષી=રાણી. અત્યન્તવલ્લભઃ=અત્યન્ત+વલ્લભ વલ્લભઃ=હાલો. અતિશય હાલો. પञ्चवर्षीयः પञ્ચન્+વર્ષ. પાંચ વર્ષનો. લેખશાલા=નિશાળ. લેખ+શાલા. લખવાનું શિખવવાની શાળા. નિશાળ શબ્દ લેખશાલામાંથી આવ્યો હોય એમ મનાય છે. ગ્રસ્યતે=પકડાય છે.

ન સંચરતિ=ચલેલું નથી. **પૂર્વપઠિતમ્**=પહેલાનું ભણેલું. પૂર્વ+પઠિત. **ગોષ્ઠીનિમિત્તમ્**. વાતચીત અથવા ચર્ચા માટે. ગોષ્ઠી+નિમિત્ત= ગોષ્ઠીના કારણસર. **ભિન્નસ્વરત્વાત્**=ભેદાઈ ગયેલો અવાજ

હોવાથી; તોતડું બોલાવાથી. ભિન્ન+સ્વર+ત્વ. ત્વ ભાવવાચક નામ અનાવવાનો પ્રત્યય છે. રોગશાન્ત્યર્થમ્=રોગની શાન્તિ માટે. રોગ+શાન્તિ+અર્થ. ઉપચારાઃ ઉપાયો; મહાકષ્ટે-મહત્+કષ્ટ. કષ્ટમ્=દુઃખ. પિતરૌ=માબાપ. સરખાવે અને અર્થ કરે। જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ. જગતઃ=જગતના. જગત્નું પ. એ. વ.

પાઠ. ૧૧

સર્વેશ્વઃ=મધું બાળનાર. સર્વે+શ્વ. આકર્ણયતિ આ+કર્ણ. ૧૦. ગ. ઉ. ૫=સાંભળવું. સિદ્ધઃ=સર્વશ્રુતિ. પહેલાં આ શબ્દ દેવોની એક જાત માટે વપરાયો છે. જુઓ પા. ૭. ક્લેશહેતુઃ=દુઃખનું કારણ ક્લેશ+હેતુ. વિપ્રસુતૌ=બ્રાહ્મણના બે પુત્રો. વિપ્રઃ=બ્રાહ્મણ. જ્યેષ્ઠઃ=સૌથી મોટો. ઉપાર્જિતાજ્ઞાનસ્ય. સંધિ છોડો. ઉપાર્જિત=પ્રાપ્ત કરેલા. આવરણીયમ્=આવરણ કરે-દાંડે તે કર્મ, વિદ્યા ન આવડવા દે તેવું કર્મ. કર્મબન્ધઃ કર્મનો અન્ધ. કર્મનુ+બન્ધઃ આલોચ્ય આલુચ્. ગ. ૧. આ. નું સં. ભૂ. કૃ. ફરી જોઈજોઈ, ફરી વિચારી જોઈ.

પાઠ. ૧૨

પશ્ચતન્ત્રમ્=આ ગ્રંથ નીતિ વિષેની વાર્તાઓના સંગ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેનો કર્તા વિષ્ણુશર્મા મનાય છે.

વાનરચાપલમ્ વાનરનું ચાપલ. ચાપલમ્ એટલે અવિચારી કૃત્ય, ચાંપલાઈ. અક્ષસેવક=(અક્ષ+સેવક) અંગત નોકર. નિદ્રાં ગતઃ=સુતેલો. વ્યજનમ્=પંખો. વાયું પ્રચાલયતિ સ્મ=પવન નાંખે છે. વક્ષઃસ્થલમ્ (વક્ષસ્=હાતી સ્થલમ્=જગા) હાતી; મક્ષિકા=માંખી. ઉપવિષ્ટા (ઉપ+વિશ્) ભૂ. કૃ. ખેડી; નિવારયતિ (નિ+વૃ પ્રે. ભે. વ. કા.) દૂર કરે છે. સ્વભાવચપલઃ સ્વભાવ+ચપલ સ્વભાવથી જ ચપલ એટલે વિચાર વગર કામ કરનારો, ચાંપલો. પ્લવંગમઃ પ્લવઃ=કુદકો. કુદકાથી એટલે

કે કુદકા મારીને (ગમઃ) ચાલનાર તે અર્થાત્ વાનર.
વાનરાના નીચેના સંસ્કૃત શબ્દો યાદ કરો:—

કપિપ્લવઙ્ગપ્લવગશાસ્વામૃગબલીમુખાઃ ।

મર્કટો વાનરઃ કીશો વનૌકાઃ ॥

(અ. કો.)

ઉડ્ડીય=(ઉત્+ડીનું સંબંધ ભૂ. કૃ.) ઉડીને. હૃદયમ્=હાતી. દ્વિધા
મિન્નમ્:—ધા પ્રત્યય ભાગ બતાવે છે. દ્વિધા એટલે બે
ભાગમાં મિન્નમ્-મિદનું ભૂ. કૃ. કૂટી ગયું.

ષાઠ ૧૩

રુશમેન્દ્રયોઃ કથા. રુશમા અને ઈન્દ્રની કથા. જુઓ
પાઠ ૯. રુશમા-પ્રાચીન કાળની એક તેજસ્વી વિદુષી.
અંશં પ્રાસ્યેતામ્=પાસો ફેંક્યો, હોડ બકી, ચૌ નૌ=આપણા
બેમાંથી જે. પૂર્વઃ=પહેલાં. પરિગચ્છતિ=ફરી વળે, પ્રદિક્ષણ
કરે. કુરુક્ષેત્રમ્ દિલ્હીથી ઉત્તરે આવેલું પવિત્ર સ્થાન, જેમાં
મહાભારતનું યુદ્ધ થયું. વાવ. જુઓ પાઠ ૯. પતાવતી=આટલી.
પ્રજાપતિઃ=પ્રજા+પતિ=બ્રહ્મા. વેદિઃ (સ્ત્રી લિં.) ભૂમિઃ સ્થળ.
યાવત્કુરુક્ષેત્રમ્=કુરુક્ષેત્ર જેટલું સ્થળ.

વૈદિક કાળમાં આર્યોનો મુખ્ય વસવાટ કુરુક્ષેત્રના
પ્રદેશમાં તથા આજુબાજુ હતો. ત્યાં યજ્ઞયાગાદિ
ચાલતા હોવાથી તે સ્થળ પવિત્ર ગણાતું; અને
તેથી આ સ્થળ પ્રજાપતિની ભૂમિ ગણાતું; અને
આ પ્રજાપતિનું સ્થળ હોવાથી તેનો મહિમા
આખી પૃથ્વી જેટલો ગણાતો. તેથી પૃથ્વીની
પ્રદિક્ષણ કરવી અને આ સ્થળની પ્રદિક્ષણ
કરવી એ સરખું ગણાતું. તેથી બેમાંથી કોઈ
જીત્યું ન ગણાયું. આ કથાનો ભાવાર્થ કુરુક્ષેત્રનું
માહાત્મ્ય અને રુશમાની ચતુર્થ બતાવવાનો છે.

વ્યજયેતામ્. વિ.+જિ. (વિન્ય મેળવવો) નું લ. ભૂ. કા. ત્રિ. દ્વિ. વ. જિની પહેલાં વિ. ઉપસર્ગ આવવાથી આત્મનેપદ થાય છે.

પાઠ. ૧૪

સારમેયકથા=કુતરાની વાતો. સ્વદેશ અથવા પોતાનું વતન એ જ આખરે માણસનું હિતકારક હોય છે એ આ વાતનું તાત્પર્ય છે.

ચિત્રાઙ્ગ (ચિત્ર+અઙ્ગ) જેનું શરીર વિવિધ રંગવાળું છે તેવો. અહીં કુતરાનું વિશેષનામ.

દુર્ભિક્ષમ્ (દુર્+ભિક્ષા) જે વખતે ભીખ મળવી પણ મુશ્કેલ છે તે એટલે કે દુકાળ.

નષ્ટપ્રાયમ્--પ્રાય એ પ્રત્યય 'લગભગ' ના અર્થમાં લગાડાય છે. નષ્ટપ્રાયમ્=લગભગ નાશ પામ્યું; નાશ પામવાની અણી ઉપર આવ્યું.

કુલમ્=ટોળું. પ્રમાદઃ બેકાળજીપણું. મદોદ્ધતઃ-મદ+ઉદ્ધત=મદ્ધી મસ્ત થયેલો. ઉદ્ધત-ઉત્+હત-હન્ ધાતુનું ભૂ. કૃ. ધંષ્ટ્રા=દાઢ. વિદાર્યતે=વિ+દૃ (દ. ગ.) કર્મણિ ત. પુ. એ. વ.

વરમ્ (અં) એના કરતાં બેહેતર છે, એના કરતાં આ સાફ છે એ અર્થમાં તેનો વાક્યમાં પ્રયોગ થાય છે. એક વાક્યમાં વરમ્નો પ્રયોગ અને તેની સાથેના બીજા વાક્યમાં ન શબ્દનો પ્રયોગ—એમ સાથે આવેલા બે વાક્યોમાં વરં ન નો ઉપયોગ થાય છે. તેનો અર્થ—આ જોઈતું નથી, એના કરતાં બેહેતર છે કે પેલું થાય. દાખલા તરીકે:—

વરમેકો ગુણી પુત્રો ન ચ મૂર્ક્ષશતાન્યપિ ।

બેહેતર છે કે એક સારો ગુણુશાળી પુત્ર થાય, પણ સો મુરખ છોકરાઓ મુદ્દલ કામના નથી.

પાઠ. ૧૫

મુક્ષરસ્ય કચ્છપસ્ય કથા:—એક અહુખોલા કાચબાની વાર્તા. **મુક્ષ+ર**
 =(વિ.) અડઅડીયું, અહુખોલું. **કચ્છપ:**=કાચખો. **જલાશય:** (જલ
 +આશય: એટલે જગા)=પુષ્કળ પાણીવાળી જગા, તળાવ વગેરે.
કમ્બુગ્રીવ: કાચબાનું વિશેષનામ (કમ્બુ: એટલે શંખ+ગ્રીવા=
 ગર્દન: શંખ જેવી જેની ગર્દન છે એવો). **કાસાર:**=તળાવ;
 તળાવના અર્થમાં નીચેના સંસ્કૃત શબ્દો યાદ કરો:—

“પદ્માકરસ્તડાગોઽસ્ત્રી કાસાર: સરસી સર: ।

(અં કો)

પર્જન્ય:=વરસાદ; **શોષં અગચ્છત્** સુકાર્થ ગયું.

કૂર્મ:=કાચખો. કાચબાના અર્થમાં **કૂર્મે કમઠકચ્છપૌ** (અ. કો).
 આ ત્રણ સંસ્કૃત શબ્દો યાદ કરો. **સત્વરમ્** (સ એટલે સાથે
 ત્વરા એટલે ઉતાવળ) ઉતાવળથી. **દૃઢ**=(વિ.) મજબૂત. **રજ્જુ:**
 (સ્ત્રી.) દોરી; **લમ્બિત**=**લમ્બ** નું ભૂ. કૃ.=લટકાવેલી (સ્ત્રી).
ચચ્ચુ: (સ્ત્રી.) ચાંચ. **તડાગ:**=તળાવ. **વયસ્ય:**=મિત્ર, સમા-
 વડીયો. (**વયસ્** એટલે વય, **વયસ્+ય** પ્રત્યય) **પવં ભવતુ**=ડીક, વાફ.
મૌનવ્રતમ્. (મૌનમ્ એટલે ન બોલવું તે + વ્રતમ્=પ્રતિજ્ઞાની
 સાથે પાળવું તે) ન બોલવાનું વ્રત; **નો ચેત્**=નહિ તો; ન
 ના અર્થમાં નો શબ્દ પણ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે. **અધસ્**
 (અ.) નીચે. **વિસ્મિતા:** (વિ+સ્મિતું ભૂ. કૃ.) આશ્ચર્ય પામેલા;
ચક્રાકારમ્ (**ચક્રમ્**=પૈડું+**આકાર:**=આકૃતિ) પૈડાની આકૃતિ
 જેવી આકૃતિ છે જેની; **કિમ્+અપિ**=કંઈક; **કોલાહલ:**=શોર
 બકાર. **અર્ધોક્તે**=(અર્ધ+ઉક્ત) અડધું બોલતાં જ. **ઉક્ત**
 (**વચ્** નું ભૂ. કૃ.)=બોલાયેલું. **ઘ્રષ્ટ:** (ઘ્રંશ્ નું ભૂ. કૃ.)=ફટ્ટી
 બથો, પડ્યો.

પાઠ. ૧૬

અનુમાનપાટવમ્-અનુમાન+પાટવ. પાટવમ્=હોંશિયારી, ચતુરાઈ.
પટ્ટ=વિ. ચતુર ઉપરથી આ ભાવવાચક નામ થયું છે.
અનુમાન કરવામાં ચતુરાઈ.

છાત્રઃ=વિદ્યાર્થી. અનુમાનવિદ્યા=અનુમાન+વિદ્યા અનુમાન કરવાની
વિદ્યા, ખીજું નામ ન્યાયશાસ્ત્ર છે. પ્રેષિતૌ-પ્રેષિત. પ્ર+દૃષ્+તું
ક. ભૂ. કૃ.=મેહકલાયા. રાજમાર્ગઃ=રાજન્+માર્ગ. માર્ગમાં રાજ
એટલે મુખ્યમાર્ગ. પ્રૌઢપદાનિ-પ્રૌઢ+પદ. પ્રૌઢ=મોટું.
પદમ્. પગલું. હસ્તિની=હાથણી. વામાક્ષિકાણા=ડાબી
આંખે કાંણી. વામ+અક્ષિ+કાણ. વામ (વિ.) ડાબું. અક્ષિ-
(ન. લિ.) આંખ. બહિઃ (અ.) બહાર. તાદૃશી=તેવી.

પાઠ. ૧૭

સરસ્તીરમ્=તળાવના તીરે. સરસ્+તીર. નિવિષ્ટ. ક. ભૂ. કૃ. નિ+વિશ્
ખેડેલો. પૃષ્ઠ ક. ભૂ. કૃ. પ્રચ્છ્-પૃચ્છ્=પૃછવું. દેશાન્તરમ્-
અન્યઃ દેશઃ ખીજે દેશ. ભૃતઃ ભર્યો. આરોપિતઃ=મુકયો.
સમેતઃ ભૂ. કૃ. સમ્+આ+દ. સ્થવિરા=ડોશી. હૃષ્ટા=આનંદ
પામેલી. અક્ષતપાત્રમ્-અક્ષત+પાત્ર. જેમાં આખા ચોખા છે
તેવું વાસણ. પૂર્ગીફલમ્=ફેફળ, સોપારી. અવર્ધયત્. વૃધ્+તું
પ્રે. તું ત્રિ. પુ. એ. વ. વ. કા. વધાવ્યો. ગુરુપાર્શ્વમ્-
ગુરુપાસે. ગુરુ+પાર્શ્વ. પાર્શ્વમ્=પાસું. સબહુમાનમ્ઃ (અ.) બહુ-
માન સાથે. સ+બહુમાનઃ

પાઠ. ૧૮

નૃપમૂષકયોઃ કથા રાજા અને ઉદરની કથા. સંતાપ્યઃ સં+તાપ્ ના.
પ્રે. તું વિધ્યર્થ. કૃ.=પીડવા યોગ્ય. અસમર્થઃ-અ+સમર્થ=નબળો.
ભૂપતિઃ=રાજા. ભૂ+પતિ=ભૂ=પૃથ્વી. જાતઃ=થયો. જન્-
તું ક. ભૂ. કૃ.

વસ્ત્રપેટાપાશ્વે—વસ્ત્રોની પેટી પાસે. વસ્ત્ર+પેટા+પાશ્વ. કમ્બા
 વાંસની લાકડી. નષ્ટઃ=નાસી ગયો. નષ્ટ=ગ. ૪. નાસી જવું,
 નાશ પામવું, અહીં નાસી જવું. કોશસ્થાઃ ભંડારમાં રહેલા.
 કોશ+સ્થ. કોશઃ-શમ્=ભંડાર. ચર્મરજ્જવઃ=ચામડાનાં દોરડાં.
 ચર્મન્+રજ્જુ. રજ્જુઃ(ત્રી)=દોરડું. પ્રથમવૃષ્ટૌ=પહેલા વરસાદમાં.
 પ્રથમ+વૃષ્ટિ. ગજબન્ધઃ=હાથીના બંધ. વૃષ્ટિસિક્તા=વરસાદથી
 છંટાયેલી. વૃષ્ટિ+સિક્ત. સિક્ત. સિન્નું ક. ભૂ. કૃ. ડન્મત્ત
 =ગાંડો. ઉદ્+મદ્=ક. ભૂ. કૃ. પ્રતોલી=દરવાજો. પાતિતમ્=
 પાડી નાંખ્યો. પત્ના પ્રેરકનું ક. ભૂ. કૃ. વૃત્તાન્તઃ=અનાવ.

પાઠ. ૧૯

ગજેન્દ્રમોક્ષઃ (ગજેન્દ્ર+મોક્ષ) ગજ+ઇન્દ્ર=ગજેન્દ્ર હાથીઓમાં શ્રેષ્ઠ
 એવો એક હાથી. ઇન્દ્ર શબ્દ દ્રોષ/પણ શબ્દને અન્તે આવે તો
 તેનો “માં શ્રેષ્ઠ અથવા સૌથી શ્રેષ્ઠ” એવો અર્થ થાય છે. મોક્ષઃ
 છૂટકારો; ગજેન્દ્રમોક્ષઃ એક શ્રેષ્ઠ હાથીનો છૂટકારો. વિશ્રુતઃ
 (વિ+શ્રુત) બહુ સંભળાયેલો એટલે બહુ પ્રખ્યાત. સુવિપુલ
 સુ+વિપુલ (વિ.) બહુ વિશાળ. સુ શબ્દનો અત્યંત, ભારે, બહુ
 વગેરે અર્થમાં ખીળ શબ્દોના પ્રારંભમાં પ્રયોગ થાય છે.
 સ્વાદુસલિલયુક્તઃ સ્વાદુ=(વિ.) મીઠું+સલિલમ્=પાણી+યુક્ત
 એટલે વાળું, મીઠા પાણીવાળું. સહસ્રશઃ (સહસ્ર+શઃ)
 હજારોથી; સ્વચ્છન્દેન-સ્વ=પોતાની ઇચ્છાથી એટલે મનગમતું,
 સ્વૈરમ્ શબ્દનો અવ્યય તરીકે પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં ૩૬ થયો છે.
 તેષામ્ અન્યતમઃ તેઓમાંથી એક. અન્ય શબ્દને તમ પ્રત્યય
 લગાડીને અન્યતમ શબ્દ સધાયો છે. ઘણામાંથી એક એવો
 અર્થ હોય ત્યારે તેનો પ્રયોગ થાય છે. પણ બેમાંથી એક
 એવો અર્થ હોય ત્યારે અન્ય ને તર પ્રત્યય લગાડી અન્યતર.
 આ બે શબ્દોનો વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોગ વિદ્યાર્થીઓ ધ્યાનમાં

રાખે. વારણ:=હાથી; હાથીના અર્થમાં નીચેના સંસ્કૃત શબ્દો
યાદ કરો:—

દન્તી દન્તાવલો હસ્તી દ્વિરદોઽનેકપો દ્વિપઃ ।

મતઙ્ગજો ગજો નાગઃ કુઞ્જરો વારણઃ કરી ॥

(અ. કો.)

સરોવરસ્ (સરસ્+વર એટલે શ્રેષ્ઠ)=વિશાળ તળાવ; અન્તર્નિગૂઢઃ
અન્તર્=અંદર+નિગૂઢ નિ+ગૂઢ ગૂઢ સંતાઈ જવું નું ભૂ.
કૃ.=સંતાયેલો) અંદર સંતાઈ રહેલો. નક્રઃ=મગર. કુઞ્જરઃ=હાથી.
કર્ષ (૧લો તથા ૬ઠો ગણ) ખેંચવું.

આતુર(વિ.) અકળાયેલો. દ્વિપઃ હાથી ઉત્તારયિતુમ્ (ઉત્+ત્ નાપ્રેરકભે.
નું હેતુર્થ કૃ.) ઉપર કાઢી લેવાને માટે ખહાર કાઢવા માટે. મૃદામ્
(અ.)ધણું. માતઙ્ગઃ=હાથી. સંપ્રધાર્ય સમ્+પ્ર+ધૃતું સંખંધ ભૂ. કૃ.
એકાગ્ર કરીને. આવિરાસીત્ (આવિસ્+આસીત્) પ્રગટ થયો.
ચક્રપાણિઃ (ચક્રમ્=ચક્ર નામનું હથીયાર+પાણિઃ હાથ) જેના
હાથમાં ચક્ર છે તેવો એટલે ભગવાન વિષ્ણુ અથવા કૃષ્ણ.
વાસુદેવઃ=વસુદેવનો પુત્ર એટલે કૃષ્ણ ભગવાન. દ્વિરદઃ=(બે દાંત
વાળો)=હાથી. વીક્ષ્ય (વિ+ઈક્ષ્+નું સં. ભૂ. કૃ.)=જોઈને સગ્રાહમ્
(સ+ગ્રાહઃ=મગર) મગરની સાથે. આખ્યાનમ્=કથા ભાગવતમ્=
ભાગવત નામનો વૈષ્ણવોમાં અત્યંત પવિત્ર મનાતો ધર્મગ્રંથ
એમાં પરમેશ્વરના જીદા જીદા અવતારોનું ખાસ કરીને કૃષ્ણા-
વતારનું વર્ણન છે.

પાઠ. ૨૦

ધ્રુવાખ્યાનમ્—ધ્રુવની વાર્તા. ઉત્તાનપાદ એ રાજનું વિશેષનામ છે
તેમ જ સુરુચિ અને સુનીતિ એ પણ વિશેષનામો છે. માર્યા=
સ્ત્રી. વલ્લભા (સ્ત્રી) વ્હાલી એ ગુજરાતી શબ્દ વલ્લભા એ
સંસ્કૃત શબ્દમાંથી નિકળ્યો છે. નૃપતિઃ, નરપતિઃ, ભૂપતિઃ,

પાર્થિવઃ, નૃપઃ આ બધા શબ્દોનો 'રાજા' એ અર્થ છે. પૃથ્વી તથા મનુષ્યના અર્થમાં જેટલા સંસ્કૃત શબ્દો હોય તેટલાની આગળ પતિવાચક શબ્દ ઉમેરવાથી રાજાના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં શબ્દો બનાવાય છે. તેથી તેની પૂરી યાદી આપવી કઠણ છે. તથાપિ નીચેની લીટી રાજાવાચક શબ્દોને માટે વિદ્યાર્થી યાદ કરે:—

રાજા રાટ્ પાર્થિવક્ષમામૃન્નૃપભૂપમહીક્ષિતઃ ।

લાલયતિ (લાલ્ ૧૦. ગ.) પંપાળે છે. અઙ્કઃ=ખોળો. ર્દૃષ્યાં (સ્ત્રી.) મત્સર, અદેખાર્ધ. કુક્ષિઃ (સ્ત્રી. લિં.) કુખ. આરાધ્ય (આ+રાઘ્ નું સં. ભૂ. કૃં) આરાધન કરીને. અનુગ્રહઃ=કૃપા. સમ્ભવ (સમ્+ભૂ નું આસાર્થ દ્વિ. પુ. એ. વ.) જન્મ લે. માતુઃ સપત્ન્યાઃ=સાવ-કી માતાનું. સપત્ની=શોકય. દુરુક્તિઃ=દુસ્+ઉક્તિ=ખરાબ વચન, મહેલ્. દણ્ડહતઃ=લાકડીથી મરાયેલો. દણ્ડ+હત. અહિઃ+સર્પ. સકાશમ્=પાસે, સકાશઃ=નજીકપણું. ભણ્= (ગ.૧. પ. પ.) ખોલવું. દુર્ભગા (સ્ત્રી) (દુસ્+ભગમ્) જેનું દૈવ ખરાબ છે તેવી, દુર્ભાગી. પાદપદ્મમ્ (પાદ+પદ્મ) પાદ એટલે પગ, ચરણ પદ્મમ્=કમળ, કમળ જેવો પગ.

પાઠ. ૨૧

નિષ્ક્રમણમ્=ખહાર પડવું; ગદ્ (ગ. ૧. પ.) ખોલવું. સક્તઃ (સજ્ઞ નું ભૂ. કૃં) ચોંટેલો. વિષયઃ=ખાત. નિર્વચ્ચઃ=આગ્રહ, હઠ. અલબ્ધ્વા અ+લબ્ધ્વા લક્ષ્નું સંબંધક ભૂત કૃં. સાન્નિધ્યમ્ (સન્નિધિ=પાસે એ ઉપરથી તદ્દિતનું ૩૫.) નજીકપણું. કાલિન્દી=(કાલિન્દ પર્વતમાંથી નિકળેલી તે) યમુના નદીનું. બીજું નામ. શિવ (વિં) કલ્યાણકારક. સુમદ્રમ્ (સુ+મદ્ર એટલે કલ્યાણકારક) અત્યંત કલ્યાણકારક. મધુવનમ્=શુદ્ધાવનમાંના વનનું નામ. વ્રજ્ (ગ. ૧. પ.) જવું. નિમગ્ન (નિ+મસ્જનું

ભૂ. કૃ.) કુળી ગયેલ, મગ્ન. તારામણ્ડલમ્ (તારા+મણ્ડલમ્) તારાઓનું મંડળ, સમૂહ. ધ્રુવ એ તારાનું નામ છે. ઉત્તર દિશામાં દેખાતો એક સ્થિર તારો. ધ્રુવકુમારની સ્થાપના આ તારાએ લગવાને કરી એવી કલ્પના છે.

— ૦ —

સૂક્તિરત્નાનિ ।

દ્વિતીયો હારઃ

શ્લો. ૨૨

દિવ્યા=સ્વર્ગીય. ગીર્વાણભારતી (ગીર્વાણ=દેવો. ભારતી=વાણી.) દેવોની વાણી અર્થાત્ સંસ્કૃત ભાષા. તસ્માત્=તેમાં વળી. ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ભાષા મુખ્ય અને મધુર, તેમાં વળી કાવ્ય મુખ્ય અને મધુર અને તેમાં વળી સુભાષિત. એટલે સુભાષિતનું શ્રેષ્ઠત્વ અહીં વર્ણવ્યું છે.

શ્લો. ૨૩

રત્નમ્=સૌ વસ્તુઓમાં શ્રેષ્ઠ. શ્રેષ્ઠ વસ્તુને રત્ન કહેવાની સંસ્કૃતમાં રૂઢિ છે. ખરાં રત્નો પાણી, અન્ન ને સુભાષિત એ ત્રણ છે. પાષાણલ્લખ્ણ્ણ્ણ=પથરનો ટુકડો. રત્નસંજ્ઞા રત્ન+સંજ્ઞા. સંજ્ઞા=નામ. રત્ન એવું નામ.

શ્લો. ૨૪

કવિત્વમ્=કવિપણું. શક્તિઃ એટલે કાવ્ય કરવાની સહજ શક્તિ જેને પ્રતિભા એવું નામ આપવામાં આવે છે.

શ્લો. ૨૫

શું શાને શોભા આપે છે તેની આ યાદી છે. સરખાવો શ્લો. ૭. ૯. ૧૨.

શ્લો. ૨૬

આનૃશંસ્યમ્=નૃશંસઃ એટલે દુષ્ટ, કૂર માણસ. અનૃશંસ=દુષ્ટ નહિ તે, સારો. અનૃશંસ ઉપરથી ભાવવાચક નામ—આનૃશંસ્યમ્ દુષ્ટપણનો અભાવ, સારાપણું. અસ્પૃહા-અ+સ્પૃહા=અભિલાષા અથવા ઇચ્છા, ઇશ્વરપણુ વિષયમાં સ્પૃહા ન હોવી તે અસ્પૃહા. પ્રસાદઃ મનનું સ્વચ્છપણું. આર્જવમ્-ઋજુ ઉપરથી ભાવવાચક નામ, સરળપણું.

યમાઃ—શરીર (તેમ જ વાણી અને મન) ના સાધનથી જે નિત્યકર્મ કરવાનાં તે યમ; અર્થાત્ સ્વાધીનપણે બાહ્યસાધનોની અપેક્ષા વિના કરવાના પ્રતો. નિયમ એટલે જેમાં બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા છે તેવું નિત્ય કર્મ. સાધારણ રીતે પાંચ યમ પ્રસિદ્ધ છે; અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ અહિંસાસત્યમસ્તેયં બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહૌ ॥ પાંચ નિયમો શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, પ્રણિધાન. આ શ્લોકમાં યમ અને નિયમના ખાસ અર્થો સાચવ્યા નથી. એટલે સામાન્ય પ્રતના અર્થમાં યમ શબ્દ સમજવો.

શ્લો. ૨૭

વિદેશઃ—પરદેશ. ક્યાં શું ધનરૂપ છે તે આ શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે. વ્યસનમ્=સંકટ, દુઃખ.

શ્લો. ૨૮

વશીકૃત=વશ કરે તે, વશીકરણ.

શ્લો. ૨૯

તીર્થભૂતાઃ=તીર્થ જેવા. તીર્થ+ભૂત. તીર્થમ્=પવિત્ર સ્થાન, ભૂતઃ=અનેલો.

ફલતે સાધારણ રીતે આ ધાતુ પ. પ. ગ. ૧ માં વપરાય

છે. અહીંઆ છન્દ બરાબર થાય તે માટે આત્મનેપદ કચું છે.
સઘઃ (અ.)=તરતજ.

શ્લો. ૩૦

શૈલે શૈલે=પર્વતે પર્વતે, દરેક પર્વત ઉપર; સારી વસ્તુ હમેશાં
દુર્લભ જ હોય છે.

શ્લો. ૩૧

શતેષુ સોમાં (એક) એટલે કે જવલ્લે. દાતા ભવતિ વા
ન વા=દાનશર માણસ આ જગતમાં હોય કે ન હોય. એટલે
અત્યન્ત વિરલ હોય છે.

શ્લો. ૩૨

શુશ્રૂષા=સેવા. પુષ્કલ (વિ) પુષ્કળ, બહુ. વિદ્યાયા વિદ્યા
=આપણી પાસેની વિદ્યા બીજાને શીખવાડી તેની પાસેથી
આપણને ન આવડતી વિદ્યા લેવી આ ત્રીજો માર્ગ (વિદ્યા
મેળવવાનો); વિદ્યા મેળવવાનો ચોથો ઉપાય નથી.

શ્લો. ૩૩

પ્રકોપાય=ભારે ક્રોધનું કારણ થાય છે. ચતુર્થીના ઉપયોગ
'કારણભૂત'ના અર્થમાં થાય છે. પયઃપાનમ્=દુધ પીવું.
પયસ્+પાનમ્

શ્લો. ૩૪

સારા તથા ખરાબ લોકો શું શું ઇચ્છે છે તેનું વર્ણન.

શ્લો. ૩૫

લમ્બશાટપટાવૃતઃ લમ્બ=લાંબું+શાટઃ=કાપડ, ચાદર, સાડી
અથવા વસ્ત્ર. લમ્બશાટ=લાંબો ઝબ્બો. પટમ્=વસ્ત્ર, આવૃતઃ=
ઢંકાયેલો. (આ+વૃ= ગ. પ. ઢાકવું.)

શ્લો. ૩૬

પ્રતિષ્ઠા=પ્રજ્ઞાત રાખવાનું સાધન આધાર. પાપસ્ય આ શબ્દ પ્રતિ-
ષ્ઠા તથા પ્રસૂતિ બન્નેની સાથે લેવો. પ્રસૂતિ=જન્મ આપનાર.
દ્વેષક્રોધાદિજનકઃ દ્વેષ+ક્રોધ+આદિ+જનક દ્વેષ, ક્રોધ,
હત્યાદિને જન્મ આપનાર.

શ્લો. ૩૭

વચ્યતે=(ઘૃ પસંદ કરવું, ચુંટવું) પસંદ કરે છે. લગ્ન
પ્રસંગમાં કયા માણસો શું શું ઇચ્છે છે તેનું રમુજ વર્ણન.

શ્લો. ૩૮

આ શ્લોક સમસ્યાપૂર્તિ નામના એક વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકારનો નમુનો
છે. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં સમસ્યાપૂર્તિ એ ઘણી ૩૬ વસ્તુ છે.
એક ચરણ આપીને બાકીના ત્રણ ચરણો સામેના માણસની
પાસે માંગવાં અથવા એ કે ત્રણ ચરણો આપી બાકીનાં ચરણો
માંગી લેવા એને સમસ્યા કહે છે. અને એ ચરણો આપેલા
ચરણની સાથે અર્થમાં બંધબેસતા આવે એવી રીતે તૈયાર કરીને
આપવા એને સમસ્યાપૂર્તિ કહેવાય. આ શ્લોકમાંનું ચોથું ચરણ
એક સમસ્યા છે, અને પહેલી ત્રણ લીટીથી તેની પૂર્તિ કરવામાં
આવી છે. આ આખી કથા બીજા સોપાનમાં આવશે.

કપિકમ્પિતશાલાભ્યઃ-કપિ=વાનર પડે=કમ્પિત=હલાવાયેલી શાખા.
ઉપરથી 'ગુલુગુગુલુ' એવો અવાજ કરીને પડે છે.

શ્લો. ૩૯

કાર્યકાલે સમુત્પન્ને કાર્યનો વખત આવે ત્યારે, ન સા
વિદ્યા એ વિદ્યા ન કહેવાય એટલે કે એ વિદ્યા કોઈપણ
કામની નથી.

પરહસ્તગતમ્-પર+હસ્ત+ગત પારકાના હાથમાં ગયેલું.

શ્લો. ૪૦

રૂપયૌવનસંપન્ના:-રૂપ+યૌવન+સંપન્ન ૩૫ તથા યૌવનથી યુક્ત.
વિશાલકુલસંભવા:-વિશાલ+કુલ+સંભવ. સંભવ:=જન્મ.
જેનો જન્મ ઉચ્ચ કુળમાં થયો છે તેવા; નિર્ગન્ધ=ગંધ
વિનાનો. કિંશુક:=કેસુડાનું વૃક્ષ.

શ્લો. ૪૧

આમાં બુદ્ધિનો વિકાસ કરવાનાં જે સાધનો કહ્યાં છે તેની
તરફ વિદ્યાર્થીઓ ધ્યાન આપે. પરિપૃચ્છતિ=અધી રીતે, અધી દષ્ટિએ
પ્રશ્ન પૂછે. ઉપાશ્રયતિ=આશ્રય લે છે. ઉપ+આ+શ્રિ (શ્રય ૧ ૩૦)
દિવાકર:-દિવા=દિવસને કર:=કરનાર અર્થાત્ સૂર્ય. નલિની=કમળ.
દલ:-લમ્ પાંખડી, કમળની પાંખડીની સુંદર ઉપમા વિદ્યાર્થીઓ
સારી રીતે જોઈ લે. વિકાસ્યતે (વિ+કાસ્ ૧ ૫. ના પ્રે. તું
કર્મ વૃ. પુ. એ) =ખીલાવાય છે.

શ્લો. ૪૨

આ શ્લોક ભગવદ્ગીતાના અન્તમાં આવેલો છે. જ્યાં યોગેશ્વર એટલે
યોગવિદ્યાનો પ્રભુ કૃષ્ણ ભગવાન છે તેમ જ ધનુર્ધર એટલે
બાણવાળીમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન છે ત્યાં સંપત્તિ, જય, વૈભવ
(ભૂતિ:) તથા શાશ્વત (ધ્રુવા) નીતિ હોય જ એવો મારો મત
(મતિ:) છે એમ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે. શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાનો
આદર્શ શ્રીકૃષ્ણ છે તથા પરાક્રમીનો આદર્શ અર્જુન છે. આવા
એ આદર્શભૂત પુરુષો જ્યાં એકત્ર થાય ત્યાં વિજય હોય જ.

શ્લો. ૪૩

યૌવન ઇત્યાદિ ચાર વસ્તુઓમાંથી એક એક પણ અનર્થને માટે
કારણભૂત થાય છે, (અનર્થાય ચતુર્થીના ઉપયોગની નોંધ લ્યો)
તો પછી ચારે ભેગા (ચતુષ્ટયમ્ ચારનો સમુદાય) થાય ત્યારે

શું કહેવું ? કિમ્ (અં) = શું કહેવું ? એવા અર્થમાં વપરાય છે.
અવિવેકિતા = અવિચારીપણું.

શ્લો. ૪૪

આમાં વર્ણવેલા પદાર્થ તથા વ્યક્તિઓ બીજાની જોડે સરખાવી ન શકાય એટલાં અદ્વિતીય છે એવું શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.
ગગનમ્ = આકાશ. ગગનાકારમ્ — ગગન + આકારઃ આકાશ જેવા આકારનું, એટલે કે આકાશની સરખામણી બીજાની સાથે થઈ જ ન શકે; આકાશ આકાશ જેવું. આગળ પણ એવું જ વર્ણન છે. સાગરોપમઃ — સાગર + ઉપમા સાગર જેવો. રામરાવણનું યુદ્ધ રામરાવણના યુદ્ધ જેવું જ — અપૂર્વ.

શ્લો. ૪૫

જીવિતયૌવને જીવિત + યૌવન જીવિત તથા જીવાની ચંચળ છે.
ચલાચલમ્ = અતિ ચંચળ, થોડીવાર ટકે તેવું.

શ્લો. ૪૬

‘સાક્ષરા’ શબ્દ ઉલટો કરીએ તો રાક્ષસા એવો શબ્દ થાય, પણ સરસ શબ્દ ઉલટો કરીએ તો સરસ એ જ શબ્દ રહે. આ શબ્દના ચમત્કાર ઉપરથી આ શ્લોકમાં એક કોટિ કરી છે કે કેવળ ભણેલા (સાક્ષરાઃ સ + અક્ષર અક્ષરવાળા) પણ સારા હૃદય વગરના લોકો ઉલટા થાય તો એટલે કે બગડે તો રાક્ષસ જેવું વર્તન કરે, પણ સરસ એટલે કે સારા હૃદયવાળો માણસ (સ + રસઃ = પ્રેમ) ઉલટે તોયે એ સારા હૃદયવાળો જ કાયમ રહે છે.

શ્લો. ૪૭

પિન્ડઃ — ડમ્ શરીર. કુન્ડઃ — ડમ્ કુણ્ડ. નવાચારાઃ નવા નવા આચારો, મતલબ કે જગતમાં વિવિધતા ડગલે ને પગલે દેખાય છે.

શ્લો. ૪૮

જન્મદાતા પિતા એ જ પિતા એમ નહિ પણ આ શ્લોકમાં કહેલી વ્યક્તિઓ પણ પિતા જેટલી પૂજ્ય છે, પિતા એ શબ્દને યોગ્ય છે. જનિતા=જન્મ આપનાર; ઉપનેતા (ઉપ+નય+ત્ પ્રત્યય) જનોઇ દધને બ્રાહ્મણના સંસ્કાર આપનાર; સ્મૃતા: ધર્મ-ગ્રંથમાં કહેલા છે. સ્મૃત-સ્મૃ=સાંભરવું' બ્. કૃ. યાદ આવેલું. પછી ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું એવા અર્થમાં તેનો સંસ્કૃતમાં ધણે ઠેકાણે પ્રયોગ થવા લાગ્યો.

શ્લો. ૪૯

દેશાનુસૃજ્ય સ્વદેશને છોડીને. ઉત્સૃજ્ય ઉત્+સૃજ્ છોડવું. સં બ્. કૃ. નિધનમ્=નાશ, મરણ. કુ+પુરુષ ખરાબ માણસ.

શ્લો. ૫૦

સિદ્ધ:=યોગી. યોગી પોતાના સામર્થ્ય વડે અદશ્ય થાય છે, કોઇનાથી દેખાતો નથી તેમ દરિદ્રી માણસ તરફ પણ કોઇ જોતું નથી, એટલે કે તે પણ અદશ્ય થાય છે. આ સરખાપણા ઉપરથી દરિદ્રી માણસ પોતાની તુલના યોગીની સાથે કરીને વિનોદ કરે છે.

શ્લો. ૫૧

આ તથા નીચેના શ્લોકમાં વૈદ્યો ઉપર રમુજી કટાક્ષ છે. જિટવૈદ્ય હમેશાં દર્દીને પોતાની દવાવડે મારી નાખવાનો—એ કલ્પના ઉપર આ શ્લોક છે. જિટવૈદ્ય કહે છે—આ દર્દી મરી ગયો એ નવાઇની વાત છે, કારણ એને ત્યાં દવા આપવા હું કે મારો લાઇ બેમાંથી કોઇપણ ગયું નથી. પ્રજ્વલિતા=સળગેલી.

શ્લો. ૫૨

વૈદ્યરાજ વૈદ્યોમાં રાજા જેવો એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ વૈદ્ય. કટાક્ષમાં કહ્યું છે. અંદરનો અર્થ:—હે જિટવૈદ્ય ! યમરાજના સહોદર (સહ+

ઉદર) સગો ભાઈ. નમસ્ (અં) જેને નમન કરવાનું હોય તે ચતુર્થી વિલકિતમાં મુકાય. જમરાજના કરતાં વૈદ્ય વધારે ભયંકર શાથી છે તે બીજી પંકિતમાં કહે છે.

શ્લો. ૫૩

નારિકેલસમાકારઃ નારિકેલ+સમ+આકાર નારિકેલઃ=નારિયેળ.
સમ (વિ.)=સરખો. નારિયેળના સરખા આકારવાળો; અર્થાત્ સર્જન. બહારથી કઠણ દેખાવનો પણ અંદરથી મીઠાશવાળો હોય છે. અન્યે=બીજા, અર્થાત્ દુર્જનો. બદરિકાકારઃ બદરિકા+આકારઃ બદરિકા=બોરડી, બોર. આ શ્લોકમાં બોર અર્થ લેવાનો. દુર્જન બોર જેવા ઉપરથી મુંવાળા પણ અંદરથી ઠણિયા જેવા કઠણ હોય છે.

શ્લો. ૫૪

પદ્મદલાકારમ્—પદ્મ+દલ+આકાર કમળની પાંખડીના જેવા રૂપવાળું.
ચન્દનશીતલા. ચન્દન+શીતલ ચંદન જેવી શીતળ. ક્રોધ-સંયુક્તમ્. ક્રોધ+સંયુક્ત=ક્રોધવાળું. ત્રિવિધમ્. ત્રિ+વિધા. વિધા=પ્રકાર. ત્રણ પ્રકાર છે જેના તેવું. ધૂર્તલક્ષણમ્. ધૂર્ત+લક્ષણ=હરામખોરનું લક્ષણ—અર્થાત્ ઓળખવાનું ચિન્હ.

શ્લો. ૫૫

પરવાદઃ=પર+વાદ=નિન્દા. પર (વિ.)બીજે. વિના (અં) દિ. ત. અને પં. વિલકિતઓ સાથે વપરાય છે. અમેધ્યમ્=ગંદુ. અ+મેધ્ય. મેધ્ય (વિ.) યજ્ઞને યોગ્ય, ચોકબું, પવિત્ર.

શ્લો. ૫૬

ઉષ્ટ્રકઃ=ઊંટ. રાસભઃ=ગધેડો. સ્તુતિપાઠકઃ સ્તુતિનો પાઠક એટલે બોલનાર. એક બીજાની ખોટી સ્તુતિનો આ શ્લોકમાં નમુનો છે.

શ્લો. ૫૭

મોહનિદ્રા=અજ્ઞાનરૂપી ઉંધ. મોહ=અજ્ઞાન. નિદ્રા=ઉંધ. ઇન્દુ:=ચન્દ્ર.
સિંહિકાસૂનુ:=રાહુ. સિંહિકા=રાહુની માતાનું નામ. સૂનુ:=
પુત્ર. ચંદ્રગ્રહણ વેળાએ રાહુ ચંદ્રનો ગ્રાસ કરે છે એવી પહેલાના
લોકોની કલ્પના હતી. પૂનમની રાતે ચંદ્ર પૂર્ણ હોવા છતાં
તેનું જેમ રાહુથી ગ્રહણ થાય છે તેમ ધનસંપત્તિ પૂરેપૂરી હોય
તોપણ માણસને આપત્તિ આવવાનો સંભવ છે.

શ્લો. ૫૮

વરં ન. જીઓ પાઠ ૧૪. અસિધારા=તલવારની ધાર, તરુતલવાસઃ
ગ્રામ નીચે વાસ. ધનગર્વિતબાન્ધવશરણમ્ ધન+ગર્વિત+
બાન્ધવ+શરણમ્. ધનથી ગર્વિત થયેલા બાન્ધવનું શરણ.
ધનથી ફૂલાઇ જઈ અભિમાની (ગર્વિત) થયેલા સગાનો
(બાન્ધવ) આશ્રય લેવો (શરણ) એના કરતાં તલવારની ધાર
વગેરે સારાં.

શ્લો. ૫૯

ભારતી=સરસ્વતી, વાણી. કોશઃ-શમ્=ખળનો. અપૂર્વઃ-પહેલાં કોઇ
નહોતો તેવો, અર્થાત્ નવીન જાતનો, અનૈરો. ધનના ખળના કરતાં
વિદ્યાના ખળનાની વિશેષતા બીજી પંકિતમાં બતાવે છે.
ઘ્યયતઃ=ખર્ચથી. ઘ્યય+તસ્. ઘ્યયઃ=ખર્ચ. ક્ષયઃ=નાશ.
આયાતિ આ+યા વ. કા. ત્રિ. પુ. એક વ. આવે છે, પામે છે.
વિદ્યા આપવાથી વધે છે, ન આપવાથી કટાઇ જાય છે.

શ્લો. ૬૦

સ્વમ્. (ન.)=આકાશ. કુમુદમ્=પોયણું. રાતે ખીલતું કમળ. કુમુ-
દાકારાઃ=પોયણાના જેવા આકારવાળા. તારાકારાણિ તારાના
જેવા આકારવાળાં. આ શ્લોકમાં એકબીજાની પરસ્પર ઉપમા

આપવાનો ભાવાર્થ એ છે કે ત્રીજી કોષ્ટ વસ્તુની ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી.

શ્લો. ૬૧

વિવાદઃ=ખાલી ચર્ચા. **સ્વલઃ**=હરામખોર. **સ્વલસ્ય**=શબ્દ ઉપરની પંક્તિ સાથે લેવાનો છે. **વિપરીતમ્**=ઉલટું. શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે દુર્જનનાં વિદ્યા, ધન અને શક્તિ અનુક્રમે ખાલી ચર્ચા માટે, અભિમાન માટે અને બીજાઓને હેરાન કરવા માટે વપરાય છે, બ્યારે સર્જનો તેમનો ઉપયોગ અનુક્રમે જ્ઞાન, દાન અને રક્ષણ માટે કરે છે.

શ્લો. ૬૨

સવિત્=સૂર્ય. **અસ્તમનમ્**=આથમવું તે. **મહતામ્. મહત્. પ. બ. વ.** મ્હોટા માણસોની. **ષકરૂપતા**=એકસરખાપણું. **ષક+રૂપ+તા.** સૂર્ય જેમ ઉગતાં અને આથમતાં એકસરખો રાતો રહે છે તેમ મ્હોટા માણસો સુખદુઃખમાં એકસરખા રહે છે, અર્થાત્ બદલાતા નથી.

શ્લો. ૬૩

શત્રુજલાગ્નિમધ્યે. શત્રુ+જલ+અગ્નિ+મધ્યે. શત્રુમધ્યે, પાણીમધ્યે અગ્નિમધ્યે. **મહાર્ણવઃ મહત્+અર્ણવઃ**=મહાસાગર. **પર્વતમસ્તકમ્**=પર્વતનું મસ્તક-શિખર. **પ્રમત્ત-પ્ર+મત્-અ. ૪ પ. તુ બ્.** કૃ. બેદરકાર સ્થિતિમાં રહેલો. **વિષમમ્**=સંકટ. **વિષમ-સ્થિતમ્**=સંકટમાં રહેલાને. **પુરાકૃતાનિ** પૂર્વજન્મમાં કરેલાં. **પુરા+કૃત.**

શ્લો. ૬૪

અશ્વમેધઃ=મ્હોટો યજ્ઞ જે કેવળ સમ્રાટો જ કરી શકતા, અને જેમાં થોડાનો હોમ કરવામાં આવતો. **તુલા**=ત્રાજવું. **ઘૃતમ્** ધારણ

કરેલું. ધૃ. તું બૂ. ફ. તુલયા ધૃતમ્=નાજવાથી નોખતાં.
વિશિષ્યતે-વિ+શિષ્-ગ. ૭. તું ક. પ્ર. વ. કા. ત્રિ. પુ. એ. વ.
ચઢી જાય છે.

શ્લો. ૬૫

દહ્યન્તે વ. કા. ત્રિ. બ. વ. ક. પ્ર. દહ. બાળી નંખાય છે, નાશ
કરાય છે; ધ્માયમાનઃ-ધ્મા=ધમણથી તપાવતું. ગ. ૧. પ. તું
કર્મણિનું વ. ફ. ધમણથી તપાવું. માનસનિગ્રહઃ માનસમ્
=મન. નિગ્રહઃ=કબજે રાખવું તે. મનનો સંયમ. ભાવાર્થઃ
જેવી રીતે લોહું આદિ ધાતુઓને ધમણ વડે તપાવવાથી તેમના
મેલ જતો રહે છે તેવી રીતે મનના નિગ્રહથી ઇન્દ્રિયોના
દોષો જતા રહે છે.

શ્લો. ૬૬

કિં કુલેનોપદિષ્ટેન=કુળ કહેવાથી શું વળે ? કિંના આવા પ્રયોગ
માટે જુઓ શ્લો. ૩ ઇત્યાદિ. ઉપદિષ્ટઃ ઉપ્+દિષ્-ગ. ૬. ઉ. બૂ. ફ.
કહેલું. સુતરામ્-ખૂબ. ઘણાં. સ્ફીત-(સ્ફાગ્-ગ. ૧. આ). વધી
ગયેલાં. કણ્ટકિદ્રુમાઃ=કાંટાવાળા ઝાડ. કણ્ટકિન્+દ્રુમ.
કણ્ટકઃ-કમ્=કાંટો.+ઈન્. પ્રત્યય. દ્રુમઃ=ઝાડ.

શ્લો. ૬૭

પયોદઃ=પાણી આપનાર, વાદળું. પયસ્+દ. પયઃ=પાણી. ઉચ્ચૈઃ
સ્થિતિઃ=ઉંચે સ્થિતિ, તથા આકાશમાં સ્થિતિ. પયોધિઃ=
પાણીનો ખળનો, સમુદ્ર. પયઃ+ધિઃ. અધઃસ્થિતિઃ=નીચે
સ્થિતિ; નીચાણમાં રહેવું તે. સમુદ્ર પાણીનો ખળનો હોવા
છતાં તેનું પાણી પીવા વગેરે કામમાં આવતું નથી તેથી તેની
સ્થિતિ નીચાણમાં છે; જ્યારે વાદળું મીઠું પાણી આપતું
હોવાથી તેની સ્થિતિ ઉંચે આકાશમાં છે. આ પ્રમાણે
માણસની સ્થિતિનો આધાર તેના ખળના ઉપર નથી પણ
તેના દાન ઉપર છે.

શ્લો. ૬૮

સ્વગઃ=પક્ષી. ચાતકપક્ષી કેવળ વાદળમાંથી જ સીધું પાણી પીએ છે એવી માન્યતા છે. માની-માનિન્-પ્ર. એ. વ. સ્વમાનવાળો. પિપાસિત-પિપાસા=(પીવાની ઇચ્છા, તરસઃ)+ઇત પ્રત્યય. તરસવાળો, તરસ્યો. પુરન્દરઃ=ઈન્દ્ર, વરસાદનો રાજા. આવા ચાતકની સાથે સ્વમાનવાળા પુરુષની સરખામણી કરવામાં આવે છે.

શ્લો. ૬૯

અસહાયઃ=સાથી વિનાનો. અ+સહાયઃ જેનો સાથી નથી તે. અપરિચ્છદઃ= અ+પરિચ્છદ. પરિચ્છદઃ=નોકર ચાકર ઇત્યાદિ સાધન. કૃશ (વિ). દુબળો. પંચવિધા-એ જાતની. વીર પુરુષને સાથી અથવા સાધનની દરકાર હોતી નથી.

શ્લો. ૭૦

બદરલુબ્ધઃ=ખેરનો લોભી. બદરમ્=ખેર લુબ્ધ-લુભ્નું જૂ. કૃ. અનમિદ્ધા ન ઓળખવું તે, અજ્ઞાન. સાદૃશ્યમ્=સરખામણું. સ્વદિરઃ=ખેરનું ઝાડ. પર્યુપાસિતઃ=સેવ્યું. પરિ+ઉપ+આસ્નું ક. જૂ. કૃ. બન્નેને કાંટા હોવાથી ખેરડી અને ખેર વચ્ચે ભુલ થઈ ગઈ; તેમ બહારનું સરખું હોવાથી ઘણીવાર ભુલ થાય છે.

શ્લો. ૭૧

ચરન્તિ. ચરૂ. ૧ ગ. પ.=ચરવું. દૂર્વા=એ નામનું લીલું ઘાસ. તોયમ્=પાણી. અપરિગ્રહાણિ. પરિગ્રહઃ=માલીકી-જેના ઉપર કોઈની માલીકી નથી એવાં પાણી. વચ્ચઃ મારવા યોગ્ય. આવા નિર્દોષ હરિણોને પણ મારવાનો લોકમાં રીવાજ હોય છે; આવા લોકને સમજવવા કોણ સમર્થ છે ?

શ્લો. ૭૨

કૃષ્ણ(વિ.) કાળો. પિકઃ પુરુષ કોયલ, પુરંકોકિલ જ ગાય છે, સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે કોકિલા ગાય છે. પણ તે બરાબર નથી. ભાવાર્થઃ વસન્ત ઋતુમાં કોયલ ગાય છે ત્યારે તેના અવાજથી તે કાગડાથી જૂદો પડે છે. સરખા દેખાતા માણસોમાં પણ કાર્યકાળે પરીક્ષા થાય છે.

શ્લો. ૭૩

દશવર્ષાણિ=દશવર્ષસુધી. સુધીના અર્થમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ વપરાય છે. પ્રાન્તે ચૈકાદશે વર્ષે-અગિયારમું વર્ષ આવતા. આવી રચનાને સતિ સમમી કહે છે. સમૂલમ્ (અ.) મૂળ સાથે. સ+મૂલ. જડમૂળ સાથે નાશ થઈ જાય.

શ્લો. ૭૪

તાલુપતનમ્=તાળવું પડવું. તાલુ ન. તાળવું. તાળવું પડવાથી માણસ બોલી ન શકે. નિર્વિશઙ્કઃ-નિસ્+વિ+શઙ્કા. જેનામાંથી શંકા ગઈ છે તે; અર્થાત્ બેધડક. વક્તવ્યમ્. વચ્નું વિ. કૃ.=બોલવું બેધએ. વાચાલઃ કો ન પણ્ડિતઃ-વાચાલઃ=બોલકણો માણસ. લાજ છોડી દધને ગમે તેમ બોલવા લાગે એટલે તે પંડિત થાય. ગમે તેમ બોલી પોતાને પંડિત બનાવનારા માણસો ઉપર આમાં કટાક્ષ છે.

શ્લો. ૭૫

રુષ્ટઃ ગુસ્સે થયેલો. રુષ્ ગ. ૪-૫. તું જૂ. કૃ. અઘ્યવસ્થિતચિત્તઃ અ+ઘ્યવસ્થિત+ચિત્ત. જેનું મન ઠેકાણે નથી તેવો. આવા માણસની મહેરબાની પણ ભરોંસા લાયક નથી.

શ્લો. ૭૬

હતરકર્મફલાનિ.=ખીજાં કર્મફળો. યથેચ્છયા-મરજી મુજબ. ચતુરાનનઃ=ચતુર+આનન. ચાર છે મુખ જેનાં તે, પ્રજ્ઞા.

કવિત્વનિવેદન=કવિપણું સમજાવવું, અર્થાત્ કાવ્યસૌન્દર્ય
શેમાં રહું છે તે સમજાવવું. મા (અ.) નહિ. આગ્રાથની સાથે
વપરાય છે. મા લિલ્લ-ફરીફરીને કહેવાનો હેતુ બાર દેવાનો છે.

શ્લો. ૭૭

વરં ન-સરખાવો શ્લો. વરમસિધારા. દુર્ગઃ-ગમ્ જતાં કહણ પડે
તેવો માર્ગ. આન્તમ્-ભટકવું. વનચરઃ જંગલમાં રહેનાર.
સંપર્કઃ=સોખત. સુરેન્દ્રભવન=ઇન્દ્રનું ભવન, સ્વર્ગ.

શ્લો. ૭૮

વિશિષ્યતે=વધી જાય છે,

શ્લો. ૭૯

ગુણિગણગણનારમ્મે. ગુણિન્+ગણ+ગણના+આરમ્મ. ગુણીજનોના
સમુદાયની ગણનાના આરંભમાં. કઠિની=ખડી. સુસંઘ્ર-
માત્-એકદમ ઊનાવળથી. અમ્બા=મા. સુતિની=છોકરા-
વાળી. વન્ધ્યા=વાંઝણી. ગુણીજનોમાં જેની ગણના ન થાય
એવા છોકરા હોય તોપણ મા છોકરાવાળી ન કહેવાય; તે
વાંઝણી જ કહેવાય.

શ્લો. ૮૦

અઘીતમ્=ભણેલું. અઘિ+ઙ્-નું ભૂ. કૃ. જે પુસ્તકોમાંથી પણ ભણ્યો
નહિ. અઘીતમ્ ની સાથે યેન વધારાનું શ્લો.

શ્લો. ૮૧

વક્કઃ=અગણો.

શ્લો. ૮૨

નરકં પ્રતિપદ્યતે-નરકે જાય છે.

શ્લો. ૮૩

શુભદર્શનમ્. સુંદર દેખાવવાળું. શૈલેશઃ મ્હોટો પર્વત. શૈલ+ઈશ.
સશિખરાઃ શિખરવાળા. જ્યાં મ્હોટો પર્વતો શિખરવાળો
વૃક્ષો જેવા દેખાય છે. અર્થાત્ પર્વતો વૃક્ષોથી એટલા બધા
છવાઈ ગયા છે કે પર્વતને સ્થાને શિખરવાળો વૃક્ષો દેખાય છે.

શ્લો. ૮૪

તમસા નદીએ નહાવા ગયેલા મુનિ વાલ્મીકિ નદીના ઘાટનું આ
પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

તીર્થમ્=ઘાટ. અકર્દમ્=કાદવ વિનાનું. કર્દમઃ=કાદવ. મરદ્વાજ-
શિષ્યનું નામ. નિશામય-જુઓ. નિ-શમ્. ૪. ગ. ૫. ૧૦ ગ.
ઉ. સાંભળવું, જેવું. જેવું અર્થ અહીં ક્ષેવાનો. પ્રસન્નામ્બુ
પ્રસન્ન+અમ્બુ. સ્વચ્છ છે પાણી જેમાં. સ્વચ્છ પાણીને સન્ન-
નોના મનની સુંદર ઉપમા આપી છે. વિદ્યાર્થી આનો વિચાર કરે.

શ્લો. ૮૫

ન કામયે-કમ્. ગ. ૧ આ. ઇચ્છવું (કામય). હું ઇચ્છતો નથી.
અપુનર્ભવ-અ+પુનર્ભવ. ભવઃ=જન્મ. પુનર્ભવઃ-પુનર્જન્મ.
અપુનર્ભવઃ-ફરીજન્મ ન પામવું તે, મોક્ષ. દુઃસ્વત્ત્વઃ દુઃખથી
તપેલા. પ્રાણિનામ્. પ્રાણિનું ૫. બ. ૫. આર્તિનાશનમ્.
આર્તિઃ (સ્ત્રી.) દુઃખ. નાશનમ્=નાશ. દુઃખનો નાશ. રાજ્ય,
સ્વર્ગ અથવા મોક્ષના કરતાં પણ દુઃખી પ્રાણીઓનું દુઃખ
દૂર કરવાનું કાર્ય ભગવાન યુદ્ધને વધારે મહત્ત્વનું જાગવું
હતું. આ શ્લોક યુદ્ધભગવાનની ઉક્તિ મનાય છે.

સ્તોત્ર પાઠમાં આપેલા શ્લોકો વિદ્યાર્થી સ્મરણમાં રાખશે.
તથા તેનો યોગ્ય ઢબે પાઠ કરશે તેવી અપેક્ષા છે.

શ્લો. ૮૬

અચ્યુતઃ, કેશવઃ, કૃષ્ણઃ, દામોદરઃ, વાસુદેવઃ, હરિઃ, શ્રીધરઃ,
માધવઃ, ગોપિકાવલ્લભઃ આ બધાં કૃષ્ણ અથવા વિષ્ણુનાં
નામો છે. કૃષ્ણદામોદરમ્. આ સમાસમાં દ્વિવચન જોઈએ;
પણ છંદની ખાતર એ. વ. રાખ્યું છે. વાસુદેવઃ=વસુદેવનો
પુત્ર. શ્રીધરઃ=લક્ષ્મીને ધારણ કરનાર ભગવાન કૃષ્ણ. ગોપિ-
કાવલ્લભઃ=ગોપીઓનો વ્હાલો. શ્લોકના છેલ્લા ચરણમાં રામની
સ્તુતિ છે. જાનકીનાયકઃ=જાનકી-સીતાનો પતિ-રામ.

શ્લો. ૮૭

આ શ્લોકમાં ‘પ’નો અનુપ્રાસ કેવો સધાયો છે તે તરફ વિદ્યાર્થી ધ્યાન
આપે. બધાં વિશેષણો વિષ્ણુવાચક છે. પીતામ્બરઃ=પીળુંવસ્ત્ર
ધારણ કરનાર. પદ્મનાભઃ=કમળના જેવી નાભિ છે જેની તે.
પદ્માક્ષઃ=કમળના જેવી આંખ છે જેની તે. પુરુષોત્તમઃ=પુરુ-
ષોમાં ઉત્તમ. પરમાનન્દઃ=પરમઆનન્દ ૩૫.

શ્લો. ૮૮

આ શ્લોકમાં ‘ગ’ નો અનુપ્રાસ છે. આમાં બધાં વિશેષણો કૃષ્ણ-
વાચક છે. ગોકુલાનન્દઃ=ગોકુળને આનન્દ આપનાર. ગોપાલ
=ગાયોનું પાલન કરનાર, ગોવાળ. ગોપવલ્લભઃ=ગોવાળોને
વ્હાલો. ગોવર્ધનોદ્ધરઃ=ગોવર્ધન પર્વતને ઉચકનાર. ધીરઃ=
ધૈર્યવાળો. ગોમતીપ્રિયઃ=ગોમતી નદી જેને વ્હાલી છે તે.

શ્લો. ૮૯

મામક=માર્ગ. મમ ઉપરથી. માનસાબ્જમ્. માનસ+અબ્જ અબ્જમ્=
કમળ. નરકગતિહરમ્=નરકની ગતિ હરનાર. નામધેયમ્=નામ. અનિ-
શમ્ સતત. અતુલભક્તિઃ=તુલના ન થઈ શકે તેવી ભક્તિ, અહુભક્તિ.

ત્વત્પદાબ્જમ્ ત્વત્+પદ+અબ્જ=તાં ચરણ૩પી કમળ.
ભવજલનિધિમગ્નઃ ભવઃ=સંસાર. જલનિધિઃ=સમુદ્ર. મગ્નઃ=ડૂ-
બેલો. સંસાર૩પી સમુદ્રમાં ડૂબેલો. આર્તવન્ધુઃ આર્તઃ=દુખી.

શ્લો. ૯૦

આમાં 'ર' નો અનુપ્રાસ છે. પુંગવ=મ્હોટો બળદ. આ શબ્દ પછીથી
ઉત્તમ, અથવા 'શ્રેષ્ઠ' ના અર્થમાં શબ્દોને અન્તે લગાડવામાં
આવ્યો જેમકે નરપુંગવ. આવી જ રીતે સિંહ, વ્યાધ, ગજ
આદિશબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. રાજવર્ય=રાજાઓમાં ઉત્તમ,
વર્ય=ઉત્તમ, સમાસના અન્તે આવે છે. ભવતઃ આપનો. ભવત્.
શરણાગતઃ શરણે આવેલો.

શ્લો. ૯૧

ચિત્રકૂટપતિઃ ચિત્રકૂટપર્વતનો ધણી. ચિત્રકૂટ પુંદેલખંડમાં જ.
આઈ. પી. રેલ્વેના ચિત્રકૂટ સ્ટેશનથી ચાર માઈલ દૂર છે. આ
પર્વતમાં રામે વનવાસ દરમ્યાન વાસ કર્યો હતો. કૌસલ્યા-
મક્તિસંમૂતઃ=કૌશલ્યાની ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો. જાનકી-
કણ્ઠભૂષણમ્. સીતાના કણ્ઠના ભૂષણરૂપ.

શ્લો. ૯૨

આ શ્લોકમાં દ્, ઘ્, ર્, શ્, નો અનુપ્રાસ શોધી કાઢો. નિર્દલન=
મારી નાંખનાર. ઘરણીઘર=પૃથ્વીને ધારણ કરનાર. રાવણાન્તક=
રાવણ+અન્તક=રાવણનો નાશ કરનાર. મુરારિઃ મુર+અરિ.
મુરનામના રાક્ષસનો શત્રુ-મારી નાંખનાર. શમય શમ્. પ્રે.
આ. પુ. દ્વિ. એ. વ. શાન્ત કર, દૂર કર.

શ્લો. ૯૩

આ શ્લોકમાં 'હ્' 'જ્' 'મ્' અને 'શ્' નો અનુપ્રાસ શોધો. નન્દ-
નન્દન=નંદગોપનો પુત્ર.

શ્લો. ૯૪

સલા. સલ્લિ. (પુ.) પ્રથમાનું એ. વ. દ્રવિણમ્. ધન.

શ્લો. ૯૫

શાન્તાકારઃ શાન્ત છે આકાર-સ્વરૂપ જેનું તે. ભુજગશયનમ્-ભુજગઃ
 સર્પ (અહીંઆ શેપનાગ.) ભુજગ છે શયન જેનું તે. પુરાણમાં
 એવી માન્યતા છે કે ભગવાન વિષ્ણુ ક્ષીરસમુદ્રમાં શેપનાગના
 ઉપર સૂતા છે. વિશ્વાધારઃ-વિશ્વ+આધાર=વિશ્વનો આધાર.
 ગગનસદૃશઃ=આકાશના જેવો. મેઘવર્ણઃ વાદળના જેવો રંગ
 છે જેનો તે; અર્થાત્ શ્યામ રંગનો. શુભાઙ્ગઃ=સુંદર છે અંગો
 જેનાં તે. કમલનયનઃ=કમલ જેવી આંખ છે જેની તે.
 યોગિભિઃ યોગિનું ત. બ. વ. ધ્યાનગમ્યઃ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત
 કરાય તેવો. ભવભયહરઃ=સંસારના ભયને દૂર કરનાર. સર્વ-
 લોકૈકનાથઃ સર્વ+લોક+પ્રક+નાથ. સર્વલોકનો એક જ ધણી.

શ્લો. ૯૬

દેવકીનન્દનઃ=દેવકીનો પુત્ર, કૃષ્ણ. વૃષ્ણિવંશપ્રદીપઃ-વૃષ્ણિઃ=યાદવ.
 યાદવોના વંશનો દીપક. મેઘદ્યામલઃ મેઘ જેવો શ્યામ.
 સરખાવો મેઘવર્ણઃ. પૃથ્વીભારનાશઃ-પૃથ્વીના ભારનો નાશ
 કરનાર. દુષ્ટો પૃથ્વીના ભારરૂપ મનાય છે.

શ્લો. ૯૭

તાવક (વિ.)=તારો તવ ઉપરથી. સરખાવો મામક. કરુણામય-
 કરુણા+મય. કરુણાથી ભરેલો. ષટ્પદી. (૧) પ્હેલી પંક્તિમાં
 આવેલા છ પદનો સમૂહ; છ પગવાળી ભમરી.

વદનસરોજ. વદનરૂપી કમળ. કમળમાં ભમરા-અને ભમરી વસે છે એ માન્યતાના આધારે ષટ્પદીના બે અર્થોથી કવિએ કલ્પના ગોઠવી છે. મારા મુખકમળમાં ઉપરના છપદો રૂપી ભમરી રહેો-એવો ભાવાર્થ છે.

શ્લો. ૯૮

બ્રહ્મા-બ્રહ્મન્ (પું.) પ્ર. એ. વ. બ્રહ્મા, બ્રહ્મ. બ્રહ્મન્ (ન.) તું એ. વ. જગતમાં સર્વત્ર રહેલું ચેતન તત્ત્વ.

શ્લો. ૯૯

ભૂરિબલમ્. ભૂરિ+બલ. અતિશય છે બળ જેતું તે. અવતિ-રક્ષે છે. અવ્. ગ. ૧. પ. રક્ષવું.

કાલવશમ્. કાળને વશ, કબજે. ભજત-ભજ્. આ. તું દ્વિ. પુ. બ. વ. ભજે. મનુજઃ=માણસ. ગિરિજાપતિઃ=પાર્વતીનો પતિ, શિવ. ગિરિજા=પાર્વતી.

શ્લો. ૧૦૦

કરચરણકૃતઃ=કર+ચરણ+કૃત. હાથે અને પગે કરેલો. વાકાયજઃ વાક્+કાય+જ. વાણી તથા શરીરથી થયેલું. કર્મજઃ=કર્મથી થયેલો. શ્રવણનયનજઃ શ્રવણ+નયન+જ. કાન તથા આંખથી થયેલો. માનસ (વિ.) મનથી થયેલો. વિહિતઃ વિ+ધા. તું. ભૂ. કૃ. કરેલો. અવિહિતઃ=વર્તમાન અને ભૂતમાં ન થયેલો પણ ભવિષ્યમાં થનાર.

કરુણાબ્ધિઃ કરુણાનો સમુદ્ર.

